

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (MDGs) र नेपाल

प्रेमप्रसाद पौडेल*

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको अवधारणा

वीसौं शताब्दीको अन्त्यसम्म सबै देशका विकासका आआफ्ना एजेन्डा, कार्यसूची र प्राथमिकता थिए। सभ्य शान्त र विकसित विश्वको कल्पना गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय विश्वका सबै देशको साझा संस्था संयुक्त राष्ट्र सङ्घ वीसौं शताब्दीका पछिल्ला दशकमा आउँदासमेत विश्वमा देखा परेका द्वन्द्व, भोक, रोग, अशिक्षा र गरिबीले आक्रान्त विश्व (खास गरी विकासशील विश्व) देख्दा विश्वव्यापी रूपमा केही न केही गर्ने अठोट गर्‍यो। फलस्वरूप संयुक्त राष्ट्र सङ्घको पहलमा सन् २००० को सेप्टेम्बर ६ देखि ८ तारिखसम्म विश्वका १८९ देशका प्रतिनिधि तथा १४७ देशका राष्ट्रप्रमुख तथा सरकारप्रमुख सहभागी भएको सहस्राब्दी विकास सम्मेलन (Millennium Declaration) ले ८ ओटा प्रमुख लक्ष्य (Goals) र १८ ओटा मापनयोग्य परिसूचक (Targets) पारित गरी विश्वको समग्र विकासको खाका प्रस्तुत गर्‍यो। यसको प्रगति मापनका लागि ४८ ओटा सूचकहरू (Indicators) तय गरिएको थियो। यी सबै लक्ष्यहरू सन् २०१५ सम्म हासिल गर्नुपर्ने तय भएको थियो।

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य विश्वव्यापी विकासको साझा दृष्टिकोण हो। सहस्राब्दी विकास लक्ष्यले विश्वका मानिसका विकासप्रतिका आकाङ्क्षामात्र समेटेको छैन, यसले विश्वव्यापी रूपमा स्विकारिएका मानवीय मूल्य तथा मानव अधिकारका विविध पक्षलाई समेत समेटेको छ। भोकबाट मुक्ति, आधारभूत शिक्षा तथा स्वास्थ्यको अधिकार, महिला समानता र सशक्तीकरण जस्ता पक्षलाई यसले जोडदार रूपमा उठाएको छ। यसले भविष्यका पुस्ताप्रतिको जिम्मेवारीलाई राम्ररी मनन गरेको देखिन्छ।

MDGs का कारणले हरेक विकास योजनालाई यी लक्ष्य हासिल गर्न सहयोग पुऱ्याउने हिसाबले आफ्ना नीति, कार्यक्रम, तथा योजनाहरू कार्यान्वयन गर्नुपर्ने वाचामा नेपाल पनि बाँधिएको छ। फलस्वरूप नेपालले पनि सहस्राब्दी विकास लक्ष्यलाई दशौं योजनादेखि योजना तथा वार्षिक कार्यक्रमहरूमा समावेश गरी तिनलाई हासिल गर्ने प्रयास गरिरहेको छ। नेपालमा सन् २००२, २००५ र २०१० मा सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको प्रगति प्रतिवेदनसमेत प्रकाशित गरिसकिएको छ।

विकासशील र अतिकम विकसित राष्ट्रहरूको विकासलाई विकसित राष्ट्रहरूको पनि साझा जिम्मेवारी हो भन्ने कुराको सन्देश पनि सहस्राब्दी विकास लक्ष्यले दिएको पाइन्छ। आर्थिक सामाजिक विकासका दृष्टिकोणले कमजोर राज्यको विकासमा विकसित तथा धनी देशहरूले सहयोग गर्नुपर्ने कर्तव्य हुने सन्देश पनि यसले दिएको पाइन्छ।

* प्रमुख उद्योग अधिकृत, घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालय, काठमाडौं।

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू

(१) गरिबी र भोक निराकरण गर्ने (Eradicate Extreme Poverty and Hunger) :- यसअन्तर्गत निम्न दुईओटा लक्ष्य तोकिएका छन् :-

(क) १ डलरभन्दा कम आय हुने जनसङ्ख्या सन् २०१५ सम्म आधा घटाउने ।

(ख) भोकमरीबाट ग्रस्त जनसङ्ख्या सन् २०१५ सम्ममा आधा घटाउने ।

नेपालमा सन् १९९० मा १ डलरभन्दा कम आम्दानी हुने जनसङ्ख्या ३३.५ प्रतिशत थियो । सन् २००५ मा यो सङ्ख्या २४.१ प्रतिशतमा सीमित भएको छ ।^१ MDGs हासिल गर्न सन् २०१५ मा यो सङ्ख्यालाई १७ प्रतिशतमा कायम गर्नुपर्ने हुन्छ ।

सन् १९९६ मा नेपालमा ४२ प्रतिशत जनता गरिबीको रेखामुनि रहेका थिए । सन् २००३/०४ मा गरिएको नेपाल जीवनस्तर सर्भेले ३१ प्रतिशत जनतामात्र गरिबीको रेखामुनि रहेको देखाएको छ । यस अवधिमा ११ प्रतिशत विन्दुले गरिबी घटेको देखाएको छ । नेपालको तीनवर्षीय अन्तरिम योजनाले यो सङ्ख्यालाई २४ प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य लिएकोमा २५.४ प्रतिशतमा झरेको अनुमान गरेको छ ।^२ MDGs हासिल गर्न सन् २०१५ मा यो सङ्ख्यालाई २१ प्रतिशतमा कायम गर्नुपर्ने हुन्छ । राष्ट्रिय योजना आयोगले सन् २०१३ सम्म गरिबी २१ प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य लिएको छ ।^३ गरिबीको प्रवृत्ति (Trend) मनन गर्दा सहरी क्षेत्रको भन्दा ग्रामीण क्षेत्रको गरिबी बढी देखिएको छ । सन् २००९ को मूल्याङ्कन (Assessment) ले ९.५.५ प्रतिशत गरिबहरू ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन् भन्ने देखाएको छ ।^४

विगत दुई दशक यता गरिबी घटाउने कार्यमा उल्लेख्य प्रगति हासिल भए पनि गरिबीको असमानता भने बढेको देखिन्छ । गरिबीको असमानता देखाउने Gini Coefficient सन् १९९६ मा ०.३४ थियो भने सन् २००४ मा यो बढेर ०.४१ र सन् २०१० मा अझ बढेर ०.४६ पुगेको देखिएको छ ।^५

गरिबी घटाउन उल्लेख्य रूपमा मद्दत गर्ने कारक तत्त्वहरूमा विप्रेषण आय, कृषि तथा गैरकृषि क्षेत्रमा ज्यालादरमा भएको वृद्धि, कृषि क्षेत्रमा आश्रित जनसङ्ख्या घट्नु, सहरीकरणमा वृद्धि हुनु तथा राज्यको मुख्य लगानी प्राथमिकता गरिबी निवारणका क्षेत्रमा हुनु आदिलाई मानिन्छ । जेहोस् हालसम्मको प्रगतिलाई मध्यनजर गर्दा गरिबी घटाउनेसम्बन्धी सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल हुने देखिएको छ ।

भोकमरी (Hunger) मापन गर्ने ३ ओटा सूचक छन् । पहिलो, ६ महिनादेखि ५९ महिनासम्मका बच्चाको तौल, दोस्रो, मानिसलाई चाहिने न्यूनतम पोषक खानेकुरा र तेस्रो, पुङ्कोपना । सन् १९९० मा ५ वर्षमुनिका ५७ प्रतिशत बच्चामा हुनुपर्नेभन्दा कम तौल भएको पाइएको थियो । MDGs हासिल गर्न सन् २०१५ सम्ममा यसलाई २८.५ प्रतिशतमा झार्नुपर्ने हुन्छ । सन् २०१० सम्ममा यस्तो जनसङ्ख्या ३८.६ प्रतिशत देखिएको छ । प्रयास गरे यो लक्ष्य हासिल हुने देखिन्छ । सन् १९९२ मा नेपालका ४९ प्रतिशत जनताले आफ्नो शरीरलाई चाहिने न्यूनतम पोषणयुक्त खाना नपाएको अवस्था (Undernourished) विद्यमान थियो । सन् २००७ सम्म २२.५ प्रतिशत मानिसमा आफ्नो शरीरलाई चाहिने न्यूनतम पोषणयुक्त खाना नपाएको अवस्था (Undernourished) थियो ।^६ MDGs हासिल गर्न सन् २०१५ मा यो सङ्ख्यालाई २५ प्रतिशतमा कायम गर्नुपर्ने लक्ष्य पूरा भइसकेको देखिन्छ । गरिबी घटाउने कार्यमा उल्लेखनीय प्रगति भए पनि नेपालमा पुङ्कोपन (Stunting) को समस्या भने गम्भीर छ । ६-५९ महिनाका बच्चाको उचित वृद्धि नभएको (Stunted) सङ्ख्या सन् १९९० मा ५७ प्रतिशत थियो । सन् २०१० मा घटेर ४९ प्रतिशत कायम भयो भने

१ Nepal MDGs Progress Report, 2010 page 13.

२ त्रिवर्षीय योजनाको आधारपत्र (२०६७/६८-२०६९/७०) पेज नं. १० ।

३ Nepal Millennium Development Goal Progress Report, 2010 Page 13.

४ Nepal Millennium Development Goal Progress Report, 2010 Page 13.

५ Nepal Millennium Development Goal Progress Report, 2010 Page 14.

६ Nepal Millennium Development Goal Progress Report, 2010 Page 21.

२०१५ सम्ममा यसलाई ३० प्रतिशतमा भर्नुपर्ने देखिन्छ । यी लक्ष्य हासिल गर्नु चुनौतीपूर्ण देखिन्छ ।

नेपालमा ३९ प्रतिशत बच्चाहरूको अपेक्षित विकास भएको पाइँदैन । त्यस्तै ३६.१५ प्रतिशत जनसङ्ख्याले अब्ज न्यूनतम आवश्यक पर्ने खाना पाउँदैनन् ।^{१७} नेपालमा १८.४ प्रतिशत परिवारको एक महिनाभन्दा कमका लागि खाद्यान्न सञ्चित हुन्छ भने ४० जिल्ला खाद्य असुरक्षामा छन् ।^{१८} नेपाल सहस्राब्दी विकास लक्ष्य प्रगति प्रतिवेदन, २०१० ले समेत नेपालका ४० जिल्लामा खाद्यान्न अभाव हुने देखाएको छ । नेपालको तराईमा चाहिनेभन्दा ११ प्रतिशत खाद्यान्न बढी उत्पादन हुन्छ भने पहाडमा चाहिनेभन्दा १४ प्रतिशतले कमी र हिमाली क्षेत्रमा चाहिनेभन्दा १९ प्रतिशत कम खाद्यान्न उत्पादन हुने देखिएको छ ।^{१९}

गरिबी (Extreme Poverty) मापनका लागि सन् १९८५ मा प्रतिदिन १ डलरको आम्दानीमा मापन गरिएको थियो । सन् १९९३ मा १.०८ डलर मापन गर्ने गरी revised गरिएको छ ।^{२०}

(२) विश्वव्यापी प्राथमिक शिक्षा हासिल गर्ने (Achieve Universal Primary Education) :- यसअन्तर्गत निम्नलिखित लक्ष्य तोकिएका छन् :-

(क) सन् २०१५ सम्ममा सबै बच्चाबच्चीको प्राथमिक शिक्षा पूरा गराउने ।

लक्ष्य हासिल भए नभएको मापन गर्ने सूचकहरू यसप्रकार तोकिएका छन् :-

(क) प्राथमिक तहमा कुल भर्नादर १०० प्रतिशत पुऱ्याउने ।

सन् १९९० मा नेपालमा भर्ना दर जम्मा ६४ प्रतिशत थियो । हाल प्राथमिक तहको भर्ना दर ९३.७ प्रतिशत पुगेको छ भने MDGs हासिल गर्न सन् २०१५ मा यो सङ्ख्या शतप्रतिशत पुग्नपर्ने हुन्छ । यो लक्ष्य हासिल हुने देखिएको छ ।

(ख) भर्ना भई ५ कक्षासम्म पुग्नेको प्रतिशत १०० नै पुऱ्याउने । सन् १९९० मा भर्ना भई पाँच कक्षासम्म पुग्ने सङ्ख्या ३८ प्रतिशत थियो । सन् २०१० मा ७७.९ प्रतिशत पुगेको छ ।

नेपालमा सन् २००७ सम्म प्राथमिक शिक्षा पूरा गर्ने ७८ प्रतिशत पुगेको World Development Report, 2010 ले देखाएको छ ।

(ग) साक्षरता दर (१५-२४ वर्ष) १०० नै पुऱ्याउने । प्रगति हेर्दा साक्षरता दर भने ८६.५ प्रतिशत पुगेको छ ।^{२१}

अतः विश्वव्यापी प्राथमिक शिक्षा हासिल गर्ने लक्ष्य प्रयास जारी रहे पुग्ने देखिन्छ ।

पछिल्ला दशकमा नेपालमा शिक्षा विकासको लहर आएको पाउन सकिन्छ । नेपालमा हाल ६ ओटा विश्वविद्यालय स्थापना भइसकेका छन् । केही विश्वविद्यालय स्थापना हुने क्रममा छन् । विद्यालयका सङ्ख्यातर्फ विचार गर्दा विद्यालय स्थापना र विद्यार्थी भर्नामा बाढी नै आएको देखिन्छ । २०३२ सालमा प्राथमिक, नि.मा.वि. र मा.वि. गरी जम्मा १०,६८६ रहेकोमा २०६६ सालमा आइपुग्दा यो सङ्ख्या ४९,९२४ पुगेको देखिन्छ । त्यसै गरी विद्यार्थी भर्ना पनि उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भई २०३२ सालमा ७ लाख भएकोमा २०६६ सालमा आइपुग्दा ७२,९५,००० पुगेको देखिन्छ ।^{२२} विद्यार्थी भर्ना सङ्ख्या र विद्यालयको सङ्ख्या उल्लेख्य वृद्धि भएको तथ्याङ्कले पुष्टि गर्दछ । तर शिक्षामा गुणस्तरको चुनौती विद्यमान छ । सीमान्तकृत वर्गमा अब्ज

७ त्रिवर्षीय योजनाको आधारपत्र (२०६७/६८-२०६९/७०) पेज नं. ११ ।

८ राज्य सञ्चालनका आधारहरू पेज ५४२ ।

९ Nepal Millennium Development Goal Progress Report, 2010 Page 21.

१० MDGs Report 2008 page 7.

११ त्रिवर्षीय योजनाको आधारपत्र (२०६७/६८-२०६९/७०) पेज नं. १४ ।

१२ आर्थिक सर्वेक्षण, भाग २, २०६७ पेज १९० ।

पनि शिक्षाको पहुँच कम रहेको देखिन्छ। द्वन्द्वले नकारात्मक प्रभाव पारेको छ। अझै पनि प्राथमिक विद्यालयमा पढ्ने उमेरका २,१८,००० (६.३ प्रतिशत) विद्यार्थी विद्यालय शिक्षाभन्दा बाहिरै रहेको देखिन्छ।^{१३} विद्यालय भर्ना भई बीचैमा छाड्ने प्रवृत्ति पनि उल्लेख्य रूपमा रहेको देखिन्छ।

(३) लैङ्गिक समानतालाई बढावा र महिला सशक्तीकरण गर्ने (**Promote Gender Equality and Empower Women**) :- यसअन्तर्गत निम्नलिखित लक्ष्य तोकिएका छन् :-

(क) सन् २००५ सम्म प्राथमिक तथा माध्यमिक तहमा लैङ्गिक विभेद हटाउने र सन् २०१५ सम्ममा सबै तहको शिक्षामा लैङ्गिक विभेद हटाउने।

उपर्युक्त लक्ष्य हासिल भए नभएको यकिन गर्न निम्नलिखित सूचकहरू तय भएका छन्। तिनमा भएको प्रगति निम्नअनुसार छन् :

सि. नं.	सूचक	सन् १९९०	सन् २०००	सन् २००५	सन् २०१०	सन् २०१५
१	प्राथमिक तहमा छात्र र छात्रा अनुपात	०.५६	०.७९	०.८६	१.०	१.०
२	माध्यमिक तहमा छात्र र छात्रा अनुपात	०.४३	०.७०	०.८२	१.०	१.०
३	उच्च शिक्षामा आइमाई र लोग्नेमान्छेको अनुपात	०.३२	०.२८	NA	०.६३	१.०
४	लोग्नेमानिस र आइमाईमानिसको साक्षरता अनुपात	०.४८	NA	०.७३	०.८३	१.०

नेपालमा सन् २००७ सम्म छात्रा अनुपात ९८ प्रतिशत पुगेको World Development Report, 2010 ले देखाएको छ।

शिक्षाका लागि खाद्य कार्यक्रमअन्तर्गत छात्राहरूलाई विद्यालय भर्ना र अध्ययनमा उत्प्रेरित गर्न दिवा खाजा कार्यक्रम तथा मासिक २ लिटर तेल वितरण कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेका छन्। यसै गरी सीमान्तकृत समुदायका बच्चालाई शिक्षामा पहुँच पुऱ्याउन विभिन्न छात्रवृत्ति प्रदान भइरहेका छन्। लैङ्गिक समानता प्रवर्द्धन तथा महिला सशक्तीकरणतर्फ पनि महत्त्वपूर्ण प्रगति हासिल भएको छ। प्राथमिक र माध्यमिक शिक्षातर्फ १५-२४ वर्षको साक्षरतामा लैङ्गिक समानता प्रशंसनीय रूपमा बढेको छ। महिलाविरुद्धको हिंसामा भने अझै धेरै गर्न बाँकी देखिन्छ।

वैदेशिक रोजगारीमा महिलाको प्रतिशत करिब ४ रहेको छ।^{१४} CEDAW कार्यान्वयनको चरणमा छ। नेपालले यसलाई अनुमोदन गरिसकेको छ। महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको स्थापना भई यिनीहरूको हितमा कार्यरत रहिआएको छ। वास्तवमा सशक्तीकरणले नै सामाजिक रूपान्तरण हुन्छ। सामाजिक रूपान्तरण नभई गरिबी निवारण पनि हुन सक्दैन। त्यसैले Empowerment equality को आधार हो।

महिला सशक्तीकरणका लागि व्यवस्थापिका संसद्लगायत नेपालका सबै प्रकारका सरकारी सेवामा महिलालाई पनि आरक्षण गरिएको छ। संसद्मा महिला सहभागितालाई अनिवार्य गरिएबाट गत संविधान सभाको निर्वाचनमा ३२.८ प्रतिशत महिला सहभागिता पुगेको देखिन्छ।^{१५} निजामती सेवामा ३३ प्रतिशत, प्रहरी र सेनामा २०।२० प्रतिशत आरक्षण गरिएको छ। संविधान सभामा प्रत्यक्षतर्फका उमेदवार र समानुपातिकका समेत गरेर एक तिहाइ हुनै पर्ने कानुनी व्यवस्था गरिएको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २० ले पहिलोपल्ट महिलाको हकसम्बन्धी व्यवस्था गरी महिला भएकै कारणले कुनै पनि भेदभाव नगरिने, प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हक हुने तथा पौत्रिक सम्पत्तिमा छोरा र छोरीको समान हक हुने व्यवस्था गरेको

१३ Nepal Millennium Development Goal Progress Report, 2010 Page 29.

१४ Nepal Millennium Development Goal Progress Report, 2010 Page 35.

१५ Nepal Millennium Development Goal Progress Report, 2010 Page 35.

देखिन्छ। मुलुकी ऐनमा भएको ११ औं संशोधनले महिला पुरुष समानताका लागि विद्यमान प्रावधानमा व्यापक सुधार गरेको छ। यसले महिला सशक्तीकरणलाई बढावा मिलेको देखिन्छ।

(४) बाल मृत्युदर घटाउने (**Reduce Child Mortality**):- यसअन्तर्गत निम्नलिखित लक्ष्य तोकिएका छन्:-

(क) ५ वर्षमुनिको बालमृत्युदर सन् २०१५ सम्ममा दुई तिहाइ घटाउने।

उपर्युक्त लक्ष्य हासिल भए नभएको यकिन गर्न निम्नलिखित सूचकहरू तय भएका छन्। तिनमा भएका प्रगति पनि निम्नअनुसार छन् :-

सि.नं.	सूचक	१९९०	१९९५	२०००	२००५	२०१० ^{१६}	२०१५
१	Infant Mortality Rate	108	79	64	61	41	36
२	Under 5 Mortality Rate	162	118	91	82	50	54
३	Proportion of one year old immunised against measles (दादुरा)	42	57	71	85	85.6	>90

पाँच वर्षमुनिको बालमृत्युदर जाति, जनजाति तथा क्षेत्रगत रूपमा भने भिन्नता रहेको देखिन्छ। सन् २००६ को तथ्याङ्कलाई आधार मानी सहस्राब्दी विकास लक्ष्य प्रगति प्रतिवेदन, २०१० ले जनाएअनुसार प्रतिएक हजार जन्ममा नेपालको एकीकृत तथ्याङ्क ६८ भएकोमा सम्पूर्ण दलितहरूको भने ९० रहेको देखिएको छ। पहाडे दलितहरूको त अझ बढी ९५ रहेको देखिन्छ। मधेसी दलितको ८१, नेवारबाहेकका जनजातिको ८०, तराई जनजातिको ८७, मधेसीको ८४ र मुस्लिमको ८० रहेको देखिएको छ।^{१७} त्यस्तै बालमृत्युदर र पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर दुवै सबैभन्दा धेरै हिमाली क्षेत्रमा र त्यसपछि तराईमा छ। पहाडमा भने तुलनात्मक रूपले कम भएको तथ्याङ्कले देखाउँछ।

नेपाल सरकारले बीसवर्षे दीर्घकालीन स्वास्थ्य योजना ल्याइसकेको छ। जनचेतना फैलाउने कार्यक्रममा जोड दिइएको छ। समुदायमा आधारित एकीकृत बालरोग निदान कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेको छ। स्वास्थ्य अधिकारलाई संविधानमा समावेश गरिएको छ। हाल शिशुमृत्युदर ४१ पुगेकोले यो लक्ष्य सजिलै पुग्ने देखिन्छ।^{१८} नेपालमा प्रतिवर्ष ७,९१,००० बच्चा जन्मिन्छन्।^{१९} नेपाल डेमोग्राफिक एन्ड हेल्थ सर्भे, २००६ ले दादुराविरुद्धको भ्याक्सिन लिने बच्चा ८५ प्रतिशत नाघेको देखाएको छ। यसमा दलितका भ्याक्सिन लिने बच्चा भने ७१.३ प्रतिशतमात्र छन्।^{२०}

बालमृत्युदर बढ्नुमा एउटा कारण कम तौलको बच्चा जन्मिनु पनि हो। गर्भवती आमाले खाएकी पोषक खानेकुरामा पेटभित्रको बच्चाको तौल भर पर्दछ। कम तौलको बच्चा जन्मिने समस्या दक्षिण एसियाली राष्ट्रमा बढी देखिन्छ। २,५०० ग्रामभन्दा कम तौलको बच्चा जन्मे कम तौलको बच्चा मानिन्छ। दक्षिण एसियाली मुलुकमा यस्ता बच्चा विश्वकै एक चौथाइ रहेका छन्।^{२१} गर्भावस्थामा ४४ प्रतिशत आमाहरू मात्र बच्चा जन्माउनुपूर्व स्वास्थ्यकर्मीको सेवा लिई औषधि सेवन गर्ने गरेको तथ्याङ्कले देखाउँछ।

अझ अर्को डरलाग्दो पक्ष के छ भने एच.आइ.भी. पोजेटिभ महिलाहरू गर्भवती भई उचित स्याहार सम्भार आवश्यक औषधि सेवनको अभावमा त्यस्ता आमा र बच्चाको स्वास्थ्य सधैं खतरामा पर्ने गरेको देखिन्छ। युनिसेफको तथ्याङ्कअनुसार नेपालमा सरदर १,७३८ महिला यस्ता गर्भवती भएको देखिएको छ।

१६ Nepal Millennium Development Goal Progress Report, 2010 Page 41.

१७ Nepal Millennium Development Goal Progress Report, 2010 Page 42.

१८ त्रिवर्षीय योजनाको आधारपत्र (२०६७/८-२०६९/०) पेज नं. ११।

१९ <http://www.unicef.org>.

२० Nepal Human Development Report, 2009 page 176.

२१ MDGs Report 2009 page 14.

(५) मातृ स्वास्थ्यमा सुधार गर्ने (Improve Maternal Health) :- यसअन्तर्गत निम्नलिखित लक्ष्य तोकिएका छन् :-

(क) सन् २०१५ सम्ममा मातृमृत्युदर अनुपात (Maternal Mortality Ratio) तिन चौथाइ घटाउने ।

नेपालमा पछिल्ला वर्षमा मातृमृत्युदर उत्साहजनक रूपले घटेको छ । यो सन् २०१५ सम्ममा तीन चौथाइले घट्ने अनुमान छ । मातृ मृत्युदर सन् २०१५ मा (प्रतिलाख जीवित जन्ममा) २१३ पुऱ्याउने लक्ष्यको तुलनामा सन् २००९ मा २२९ पुगेको तथा केही समययता नेपालले विशेष ध्यान पुऱ्याएकोले लक्ष्य हासिल हुन सक्ने देखिएको छ ।^{२२} मातृस्वास्थ्यमा सुधार गर्ने अर्को उपाय सुरक्षित प्रसुति सेवा हो । यसका लागि प्रसुति हुने बेलामा तालिम प्राप्त स्वास्थ्य कार्यकर्ता वा दक्ष जनशक्तिबाट प्रसुति सेवा लिनेको सङ्ख्या पनि बढेको छ । यस्तो प्रतिशत हाल २८.८ पुगेको छ । सन् २०१५ सम्ममा ६० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य तोकिएको छ । नेपालमा जातिगत रूपमा मातृमृत्युदर विश्लेषण गर्ने हो भने कतिपय जातिमा यो ज्यादै उच्च देखिएको छ । सबैभन्दा बढी मुस्लिममा ३१८ देखिएको छ भने मधेसीमा ३०७, दलितमा २७३, जनजातिमा २०७, बाहुनक्षेत्रीमा १८२ र सबैभन्दा कम नेवारमा १०५ देखिएको छ ।^{२३}

सरकारले सुरक्षित सुत्केरी गराउन तथा अस्पतालमा सुत्केरी गराउनका लागि जति प्रचार गरे पनि जति सुविधाको घोषणा गरे पनि कतिपय ग्रामीण क्षेत्रमा अहिले पनि घरमै असुरक्षित तरिकाले सुत्केरी गराउने सङ्ख्यामा खासै कमी आउन सकेको छैन । बेथाले नच्यापीकन चाँडै बच्चा जन्मोस् भनी रेलको टिकट कम्मरमा बाँध्ने चलन अझै हराएको छैन, न त वनभाँकी लागेको भनी भारफुक गर्ने चलन नै हराएको छ ।

नेपालका सहरमा ८५ प्रतिशत र गाउँमा ३८ प्रतिशत महिलामात्र सुत्केरी हुनुअघि स्वास्थ्यकर्मीको सल्लाह र औषधि पाउने गरेका छन् ।^{२४} यसबाट सुत्केरी हुनुअघि नै स्वास्थ्यकर्मीको सल्लाह र औषधिविना धेरै आमा र बच्चाको ज्यान खतरामा पर्ने गरेको देखिन्छ ।

नेपालमा ६ लाख महिला पाठेघर खस्ने रोगबाट ग्रसित भएको देखिएको छ । पाठेघर खस्ने समस्याको उपचार र निदानका लागि सरकारी प्रयास अझै धेरै अपुरो भएको देखिन्छ । विश्वमा मातृ मृत्युदर स्वीकार्ने नसकिने खालको उच्च रहेको तथ्याङ्कले बताउँछ । सन् २००५ को तथ्याङ्कअनुसार ५ लाख आमाहरू गर्भवती अवस्थामा, बच्चा जन्माउँदा अथवा सुत्केरीको ६ हप्ताभित्र मर्दछन् । यिनमा ९९ प्रतिशत विकासशील देशका आमाहरू हुन्छन् । ८६ प्रतिशत त दक्षिण एसिया र सबसहारन अफ्रिकाका मात्र छन् । सबसहारन अफ्रिकामा रोकथाम गर्न सकिने तथा उपचारले निको हुने खालका प्रसूति जटिलताहरू (Complications of pregnancy) तथा बच्चा जन्माउँदा हुने खतराबाट २२ जनामा १ जना मर्ने गरेको पाइन्छ, भने विकसित देशमा यो अनुपात ७,३०० मा १ जनामात्र छ ।^{२५}

मातृस्वास्थ्यमा सुधार हुन प्रजनन स्वास्थ्यमा पनि सुधार आवश्यक छ । नेपालमा बाल विवाहको प्रचलन रहेको, किशोरी अवस्थामै सुत्केरी हुने जस्ता कारणले स्वास्थ्यका क्षेत्रमा गम्भीर समस्या निम्त्याएको र मानिसको क्षमता विकासमा समेत नकारात्मक असर पारिरहेको अवस्था विद्यमान छ । १५-१९ वर्षभित्र पहिलो बच्चा जन्माउने महिलाहरूको प्रतिशत १९ देखिन्छ ।^{२६}

नेपालमा परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोगकर्ता ४५ प्रतिशत पुगेको छ । सन् २०१५ सम्मका लागि यस्तो लक्ष्य ६७ प्रतिशत निर्धारण गरिएको छ ।^{२७} परिवार नियोजन सेवा गाउँगाउँसम्म अझै सहज पहुँचमा पुग्न सकेको छैन । यसका लागि सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्र दुवैको सक्रियता जरुरी देखिन्छ ।

२२ त्रिवर्षीय योजनाको आधारपत्र (२०६७/६८-२०६९/७०) पेज नं. ११ ।

२३ Nepal MDGs Progress Report 2010 page 47.

२४ नागरिक दैनिक, २०६६।६।३ गते ।

२५ MDGs Report 2008 page 24.

२६ Nepal MDGs Progress Report 2010 page 51.

२७ Nepal MDGs Progress Report 2010 page 51.

(६) एच.आइ.भी. एड्स, मलेरिया तथा अन्य रोगसँग लड्ने (**Combat HIV/AIDS, Malaria and Other Diseases**) :- यसअन्तर्गत निम्नलिखित २ ओटा लक्ष्य तोकिएका छन् :-

(क) सन् २०१५ सम्ममा HIV/AIDS को वृद्धि रोकी त्यसपछि घटाउँदै (Reverse) जाने ।

(ख) सन् २०१५ सम्म मलेरिया तथा अन्य रोग (Major Diseases) को नियन्त्रण गरी घटाउँदै जाने ।

नेपालमा सन् १९८८ मा एड्सको पहिलो रोगीको पहिचान गरिएको थियो ।^{१८} MDGs Progress Report 2010 को तथ्याङ्कअनुसार हाल नेपालमा १५-४९ वर्ष उमेर समूहमा HIV Prevalence ०.४९ प्रतिशत छ । अझ सन् २०१० मा एच.आइ.भी. एड्स तथा यौनरोग केन्द्रको तथ्याङ्कअनुसार यस्तो प्रतिशत घटेर ०.३९ प्रतिशत भएको अनुमान गरिएको छ । एच.आइ.भी. एड्स तथा यौनरोग केन्द्रको सन् २००७ को तथ्याङ्कअनुसार एड्स रोग बोकेर बाँचिरहेका मानिसहरू ६९,८०८ भएको देखिएको छ । नेपालमा एच.आइ.भी. एड्स भयावह बन्दै जानुमा लागू औषधका दुर्व्यसनी, महिला यौन व्यवसायी, भारतका मुम्बईलगायतका सहरमा गएर यौन व्यवसाय गर्ने महिलाहरू, आप्रवासीहरू, चेतनाको कमी, बदलिँदो सामाजिक मूल्य र मान्यता मुख्य रहेका छन् ।

नेपालले सन् १९८८ मै राष्ट्रिय एड्स रोकथाम तथा नियन्त्रण कार्यक्रमको थालनी गरिसकेको हो । सन् १९९२ मा राष्ट्रिय एड्स समन्वय समिति (National AIDS Co-ordination Committee) गठन गरियो । सन् १९९५ मा एड्ससम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तर्जुमा गरियो । हाल स्वास्थ्य मन्त्रालयमातहत National Centre for AIDS and STD Control स्थापना गरिएको छ । HIV/AIDS को उपचारका लागि नेपालमा ART(Antiretroviral Therapy) सेवा, VCT (Voluntary Counseling and Testing for HIV) सेवा, एड्स सङ्क्रमित महिलाहरूलाई Prevention of mother to child transmission (PMTCT) सेवा सञ्चालन गरिएको छ । नेपालमा १५-४९ वर्ष उमेर समूहमा एच.आइ.भी. सङ्क्रमित रोगी ०.४९ प्रतिशत रहेको वर्तमान अन्तरिम योजनाको आधारपत्र, २०६७ मा उल्लेख गरिएको छ ।^{१९} तर नेपालमा सन् २००७ सम्म १५-४९ उमेर समूहमा HIV Prevalence ०.५ प्रतिशत पुगेको World Development Report, 2010 ले देखाएको छ ।

HIV/AIDS रोकथाम गरी आक्रान्त सङ्ख्या घटाउने लक्ष्य हासिल गर्ने काम चुनौतीपूर्ण देखिन्छ । HIV/AIDS पीडितको वृद्धिदर घटेको देखिएको भए तापनि पीडितको सङ्ख्या भने बढेको देखिन्छ ।^{२०} मलेरिया र क्षयरोग विश्वमा मानव स्वास्थ्यका लागि अर्को गम्भीर चुनौतीका रूपमा रहिआएको छ । नेपालमा ७५ जिल्लामध्ये १० जिल्लामात्र मलेरियामुक्त छन् । तराईका १३ जिल्ला बढी जोखिमयुक्त र बाँकी ५२ जिल्ला सामान्य जोखिमयुक्त मानिएका छन् । मलेरियाबाट नेपालमा प्रति १ लाखमा ०.०४ मात्र मृत्यु हुने गरेको र यो घट्दो क्रममा रहेको छ ।^{२१} सन् २००८ मा मलेरिया बढी जोखिमयुक्त जिल्लामा उपचारित भुल (Insecticide treated nets) १,९२,७८४ वितरण गरिएको देखिन्छ । मलेरियाको Prevalance rate घट्दो क्रममा रहेको छ । Annual Parasite Incidence (API) सन् १९९९ मा प्रतिहजार ०.५६ भएकोमा सन् २००८ मा ०.१९ मा झरेको छ ।^{२२}

विश्वमा प्रत्येक वर्ष २० लाख मानिस निको हुन सक्ने क्षयरोगबाट मरिरहेका छन् ।^{२३} नेपालमा क्षयरोग जनस्वास्थ्यको गम्भीर समस्याका रूपमा देखा परेको छ । नेपालमा प्रतिहजार जनसङ्ख्यामा १७३ क्षयरोगका विरामी रहेको WDR, 2010 ले देखाएको छ । नेपाल सहस्राब्दी विकास लक्ष्य, प्रगति प्रतिवेदन, २०१० ले

२८ Nepal MDGs Progress Report, 2010.

२९ त्रिवर्षीय योजनाको आधारपत्र (२०६७/६८-२०६९/७०) पेज नं. १४ ।

३० त्रिवर्षीय योजनाको आधारपत्र (२०६७/६८-२०६९/७०) पेज नं. ११ ।

३१ Nepal MDGs Progress Report, 2010.

३२ Nepal MDGs Progress Report, 2010 page 60.

३३ The United Nations today page 186.

त नेपालमा कुल जनसङ्ख्याको ४५ प्रतिशतमा क्षयरोगको सङ्क्रमण भएको र यसमा ६० प्रतिशत बयस्क भएको उल्लेख छ।^{३४} विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले ७० प्रतिशत Detection र ८५ प्रतिशत Treatment Success लाई सफलताको आधार मानेको छ। नेपालमा ७५ प्रतिशत Detection र Treatment Success ८९ प्रतिशत रहेको छ।^{३५}

(७) वातावरणीय दिगोपना हासिल गर्ने (**Ensure Environmentally Sustainability**) :- यसअन्तर्गत निम्नलिखित ३ ओटा लक्ष्य तोकिएका छन् :-

- (क) राज्यका नीति तथा कार्यक्रममा दिगो विकासका सिद्धान्तहरू एकीकरण (Integrate) गर्ने ।
- (ख) सन् २०१५ सम्म सुरक्षित खानेपानी तथा आधारभूत सरसफाइ (Sanitation) को सुविधाबाट वञ्चित जनसङ्ख्याको अनुपात आधा घटाउने ।
- (ग) सन् २०२० सम्म कम्तीमा १० करोड (100 Million) भुपडीबासी (Slum Dwellers) र सुकुम्बासी (Squatters) को जीवनस्तरमा उल्लेख्य सुधार गर्ने ।

सि. नं.	सूचक	सन् १९९०	वि.सं. ०६३/६४	अन्तरिम योजनाको लक्ष्य	सन् २०१० ^{३६}	सन् २०१५ सुविधा वञ्चित जनसङ्ख्या
१	खानेपानीको सुविधा पुगेको जनसङ्ख्या (%)	४६	७७	८५ (१५)	८०	२७
२	सरसफाइ पुगेको जनसङ्ख्या (%)	६	४६	६० (४०)	४३	४७

नेपालमा WDR, 2010 ले २७ प्रतिशत जनताले सुधारिएको सरसफाइ सुविधा प्राप्त गरेको देखाएको छ। भुपडीबासी (Slum Dwellers) त्यस्तालाई भनिन्छ, जो आफ्नो स्वामित्वको जमिनमा सानो दयनीय भुपडी वा अस्वस्थकर घरमा बसोबास गर्दछन्। त्यस्ता आवासमा खानेपानी र उचित सरसफाइ सुविधाको अभाव हुन्छ। त्यस्तै सुकुम्बासी (Squatters) त्यस्तालाई भनिन्छ, जसको आफ्नो जमिन छैन र आवासका लागि सार्वजनिक जमिन ओगटेको हुन्छ। यस्ता आवास खास गरी नदी किनार तथा बनबुट्यान क्षेत्रमा रहेका हुन्छन्।

नेपालमा भुपडीबासी (Slum Dwellers) र सुकुम्बासी (Squatters) पर्याप्त सङ्ख्यामा भए पनि यसको राष्ट्रिय तथ्याङ्क छैन। काठमाडौं उपत्यकामा भने सन् २००० मा ११,८५० सुकुम्बासी भएकोमा सन् २००९ मा ५०,००० पुगी करिब ४२० प्रतिशतले वृद्धि भएको र यीमध्ये १६,९५३ नदी किनार खास गरी बागमती, विष्णुमती र मनोहरा नदी किनारमा बसोबास गरेको देखिन्छ।^{३७} नेपालमा भुपडीबासी (Slum Dwellers) र सुकुम्बासी (Squatters) को समस्या समाधान गर्न उच्चस्तरीय वैज्ञानिक भूमिसुधार आयोग र सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोग गठन भएको छ तर प्रमुख राजनीतिक दलहरूबीच बढेको असमझदारीले यी आयोगका कार्य खासै प्रभावकारी हुन सकेको देखिँदैन।

भुपडीबासी (Slum Dwellers) र सुकुम्बासी (Squatters) परिवारलाई फाइदा पुग्ने गरी नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०६६/६७ को बजेटमार्फत जनता आवास कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ। यस कार्यक्रमअन्तर्गत सिराहा, सप्तरी र कपिलवस्तुका मुसहर, चमार, दुसाध, खत्वे, अन्य दलित एवं मुसलमानहरूलाई लक्षित गरी प्रत्येक जिल्लामा एकएक हजार गरी ३ हजार आधुनिक आवास निर्माण गरी बसोबासको व्यवस्था गरिने भनिएको छ। त्यसका लागि रु. ३० करोड बजेट विनियोजन गरिएको छ।^{३८}

३४ Nepal MDGs Progress Report, 2010 page 60 .

३५ Nepal MDGs Progress Report, 2010 page 61.

३६ Nepal MDGs Progress Report, 2010 .

३७ Nepal MDGs progress report, 2010 page 81.

३८ बजेट वक्तव्य, २०६६।६७ पेज नं. ३२

(द) विकासमा विश्वव्यापी साभेदारीको विकास गर्ने (**Develop a Global Partnership for Development**) :- यसअन्तर्गत निम्नलिखित ७ ओटा लक्ष्य तोकिएका छन् :-

- (क) खुला, नियममा आधारित (rule based), भविष्यको अन्दाज गर्न सकिने (Predicatable), विभेदरहित (Non-discriminatory) व्यापार तथा वित्तीय प्रणालीको विकास गर्ने ।
- (ख) अतिकम विकसित देशहरू (LDCs) को विशेष आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने ।
 - ★ भन्सार सुविधा, कोटामा पहुँच (निर्यातमा),
 - ★ ऋण मिनाहा,
 - ★ ODA को बढोत्तरी (गरिबी निवारण गर्न)
- (ग) भूपरिवेष्टित तथा टापु देश (विकासशील) का विशेष आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने ।
- (घ) विकासशील राज्यहरूको ऋण समस्याको विस्तृत चिन्तन गरी दीर्घकालमा ऋणको दिगोपना हासिल गर्ने ।
- (ङ) औषधि उद्योगको सहयोगमा विकासशील देशलाई आवश्यक औषधि प्रदान गर्ने (तिर्न सक्ने गरी)
- (च) विकासशील देशहरूको सहयोगमा युवाहरूलाई उपयुक्त काममा लगाउन उपयुक्त रणनीति विकास तथा लागू गर्ने ।
- (छ) निजी क्षेत्रको सहयोगमा नयाँ प्रविधि खास गरी ICT को प्रयोग र सोबाट benefited बनाउने ।

नेपाल विश्व व्यापार सङ्गठन, साफ्टा तथा विमस्टेकको समेत सदस्य भइसकेको छ । WTO ले विभेदरहित व्यापार सिर्जना गर्ने भनिए पनि सो हुन सकेको छैन । विकसित देशको कृषिमा अनुदानले विकासशील देशहरू आक्रान्त बनेका छन् । आफ्ना उत्पादनले विकसित देशमा पहुँच नपाएकोले यस्ता देशको व्यापार घाटा बढिरहेको छ ।

एक्काइसौं शताब्दीको पूर्वसन्ध्यामा आर्थिक उदारीकरण र विश्वव्यापीकरणको परिवेशमा विकासमा विश्वव्यापी साभेदारीको ज्यादै ठूलो महत्त्व छ । आर्थिक उदारीकरण विश्वव्यापी रूपमा आर्थिक साभेदारी गर्न सहयोगी बन्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । धेरै विकासशील देशहरूले आर्थिक उदारीकरण आफ्नो व्यापार अभिवृद्धि गरी गरिबी घटाउने तथा आर्थिक वृद्धि गर्ने सपना देखिरहेका छन् । व्यापारका लागि संसारको बजार निर्वाध उपलब्ध हुने अवस्था उत्साहजनक मान्ने पर्दछ । भन् नेपालजस्ता अतिकम विकसित देशहरूले विश्वबजारमा पाउने सहूलियतले यस्ता देशमा थप उत्साहको ऊर्जा पैदा हुनुलाई अस्वभाविक मान्न मिल्दैन ।

आर्थिक उदारीकरणको मूल ध्येय नै व्यापारका सन्दर्भमा सीमारहित अवधारणा हो । विश्व व्यापार सङ्गठनको सदस्यताको औचित्य पनि यही हो । नेपाल जस्ता अतिकम विकसित विश्व व्यापार सङ्गठनको सदस्य हुन हौसिनुको प्रमुख कारण आफू सक्षम भएको क्षेत्रको व्यापारबाट आफू बढीभन्दा बढी लाभान्वित हुनु नै हो । साथै अतिकम विकसित देशले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा पाउने कोटा तथा भन्सार सहूलियत र सुविधा नै हो । नेपालजस्ता देशमा श्रम सस्तो हुनाले कतिपय उत्पादन विकसित बजारमा राम्रो प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने देखिन्छ तर यसका लागि विकसित देशले आफ्नो कृषि उपजमा दिँदै आएको अनुदान हटाउनै पर्दछ । विकसित देशले नेपाललाई कोटा सुविधा र विनाभन्सार व्यापार पहुँच दिने भनिए पनि नेपालका तयारी पोसाक र कृषि उपजमा अबै पनि उच्च भन्सार लगाइरहेको अवस्था विद्यमान छ । नेपाल भारत व्यापार सन्धिले नेपाली उत्पादनलाई भारतीय बजारमा सहूलियतपूर्ण प्रवेश दिने भनिए पनि उत्पत्तिको विषय, भन्सार तथा गैरभन्सार महसुल, कोटा तथा संरक्षण प्रावधान (Safeguard clauses) ले नेपालको निकासी व्यापारलाई हतोत्साहित बनाएको छ ।

MDGs Need Assessment for 2005 ले के सङ्केत गरेको छ भने सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न नेपाललाई ठूलो स्रोत अभाव हुने देखिएको छ । सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न र ग्रामीण

पूर्वाधार विकासका लागि रु. १,१४८.८ अर्ब (१६.४ बिलियन अमेरिकी डलर) लाग्ने अनुमान गरिएको छ।^{३९} यसको परिपूर्तिका लागि वैदेशिक सहायता अपरिहार्य हुन आउँछ। नेपालले सन् २००८/०९ मा कुल विकास खर्चमा विदेशी सहायता ४९.७३ प्रतिशत र कुल सरकारी खर्चमा १६.५४ प्रतिशत रहेको देखिन्छ।^{४०}

नेपाल जस्ता अतिकम विकसित देशमा विकासको आवश्यकता अनन्त हुनु र स्रोतसाधनको अभाव हुनु स्वभाविकै हो। नेपाल जस्तो लगानी गर्ने स्रोतसाधनको कमी भएको देशमा विकासका यावत् गतिविधि सञ्चालन गर्न विदेशी सहायता लिन बाध्यता हो। पछिल्ला वर्षहरूमा विदेशी सहयोगमा अनुदानको अनुपात कम र ऋणको अनुपात उच्च भएवाट नेपालले तिर्नुपर्ने ऋण दायित्व पनि बढिरहेको छ। सन् २००१/०२ मा नेपालले तिर्नुपर्ने विदेशी ऋण GDP को ४७.९ प्रतिशत पुगेको थियो। सन् २००८/०९मा २७.९ प्रतिशत रहेको देखिन्छ।^{४१} सन् २००४ मा कुल तिर्नुपर्ने सार्वजनिक ऋण GDP को ६६ प्रतिशत थियो।^{४२} जति बढी ऋण उति बढी व्याज र सेवाशुल्क। राजस्व बचत कम भएको हाम्रो जस्तो देशले लिएको ऋणको साँवा, व्याज वा सेवाशुल्क भुक्तानीका लागि मोटो रकम खर्च गर्नुपर्ने ठूलो चुनौती पैदा गरिरहेको छ।

नेपालमा सबै जिल्लामा इन्टरनेट सुविधा पुगेको, २९१ गाउँ विकास समितिमा टेलिफोन सेवा पुग्न बाँकी रहेको, टेलिफोन घनत्व प्रतिशत व्यक्तिमा २७ पुगेको तथा सबै प्रकारका गरी ८४ लाख टेलिफोन लाइन विस्तार भएको देखिन्छ।^{४३} सन् २००८ को तथ्याङ्कका आधारमा ४२ लाख ४० हजार मोबाइल फोन र ५ लाख इन्टरनेट प्रदायकता (Internet Subscriptions) भएको देखिन्छ। सहस्राब्दी विकास लक्ष्य प्रगति प्रतिवेदन, २०१० कै तथ्याङ्कका आधारमा नेपालमा प्रति १०० जनामा ०.३५ जनाले इन्टरनेट सुविधा प्रदायक रहेको र प्रति १०० जनामा १.४ जनाले इन्टरनेट सुविधा पाएको देखिएको छ।^{४४} विश्व विकास प्रतिवेदन (World Development Report) २०१० ले समेत नेपालमा प्रति १०० जनामा १.४ जनाले मात्र इन्टरनेट सुविधा उपभोग गरिरहेको देखाएको छ। सेलुलर मोबाइल सुविधा प्रतिशत जनामा १५.७२ जनाले उपभोग गरिरहेको देखिएको र करिब ४० प्रतिशत मोबाइल फोन सुविधा निजी क्षेत्रका कम्पनीले प्रदान गरेका छन्।^{४५}

सहस्राब्दी विकासमा विश्वको वर्तमान अवस्था

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य विकासका सन्दर्भमा मात्र होइन, मानवीय मूल्य र अधिकारका सन्दर्भमा समेत त्यत्तिकै महत्त्वको मानिन्छ। सन् २००० मा आयोजित सहस्राब्दी सम्मेलनले विकास लक्ष्यहरूलाई पारित गरेपछि विश्वभरका देशमा यसलाई हासिल गर्न जुन प्रतिज्ञा देखाइयो, यो नै यसको सफलताको पहिलो महत्त्वपूर्ण कडी हो। जहाँसम्म संयुक्त राष्ट्र सङ्घको कुरा छ, गरिबीलाई उच्च प्राथमिकतामा राखेको छ। UNO ले १९९७-२००६ लाई गरिबी निवारणको अन्तर्राष्ट्रिय दशक (International Decade for the Eradication of Poverty) का रूपमा घोषणा गरिसकेको छ।^{४६} संयुक्त राष्ट्र सङ्घकै पहलमा सहस्राब्दी विकास लक्ष्य तय भई हाल विश्वभर यसलाई मूलमन्त्र बनाई कार्यान्वयन हुँदै आएको छ। संयुक्त राष्ट्र सङ्घ र यसका विशिष्टीकृत एजेन्सीहरू (Specialized Agencies) ले समेत गरिबीलाई उच्च प्राथमिकतामा राखेका छन्।

विश्वमा ३० वर्षअगाडि आधा जनसङ्ख्या गरिबीको रेखामुनि थिए। अहिले आएर करिब एक चौथाइमात्र छन्। बीसौं शताब्दीका पछिल्ला दशकमा विश्वका विकासशील देशहरूमा तीव्र रूपमा भएको

३९ Nepal MDGs progress report 2010 page 85.

४० Nepal MDGs progress report 2010 page 88.

४१ Nepal MDGs progress report 2010 page 92.

४२ Nepal MDGs progress report 2005.

४३ अन्तरिम योजनाको आधारपत्र, २०६७/६८-२०६९/७० पेज १४७।

४४ Nepal MDGs progress report 2010 page 94.

४५ Nepal MDGs progress report 2010 page 94.

४६ The United Nations today page 181.

आर्थिक वृद्धिले गर्दा सन् १९९० मा दैनिक १.२५ डलरभन्दा कम आयमा बाँचेका मानिसहरूको सङ्ख्या १ अर्ब ८० करोडबाट घटेर सन् २००५ मा १ अर्ब ४० करोडमा झरेको छ। सोही अवधिमा गरिबी प्रतिशत ४६ प्रतिशतबाट घटेर २७ प्रतिशत कायम हुन पुग्यो।^{४७}

सन् १९९० मा विकासशील विश्व (Developing World) का करिब २८ प्रतिशत (१ अर्ब २० करोड) जनता अत्यधिक गरिबी (Extreme Poverty) मा बाँचेका थिए। सन् २००२ मा उल्लेख्य रूपमा घटेर १९ प्रतिशत भयो।^{४८}

प्रतिदिन १ डलरभन्दा कम आमदानी हुने विश्व जनसङ्ख्यालाई सन् २०१५ सम्ममा आधा घटाउने लक्ष्य करिबकरिब हासिल हुने सम्भावना देखिएको छ। एसियाली देशहरूको तीव्र आर्थिक विकासले यसलाई सम्भव बनाएको हो। दुःखको कुरा सबसहारन अफ्रिकी मुलुकहरूमा भने कममात्र प्रगति भएको देखिन्छ।

सन् २०१५ सम्म चीनले गरिबीको रेखामुनिको जनसङ्ख्या ५ प्रतिशत घटाउने आशा गरिएको छ। भारतमा सन् १९९० मा १.२५ डलरभन्दा कम आयमा बाँचेका मानिसहरूको सङ्ख्या ५१ प्रतिशत गरिबीको रेखामुनि रहेकोमा तीव्र आर्थिक वृद्धि र गरिबी घटाउने कार्यक्रमको प्रभावकारिताले सन् २०१५ सम्ममा २४ प्रतिशत कायम हुने अपेक्षा गरिएको छ। यसका साथै अत्यधिक गरिब (Extreme Poverty) जनसङ्ख्या १८ करोड ८० लाख घटेको देखिन्छ।^{४९}

द्वन्द्वले गरिबीलाई बढावा दिएको पाइन्छ। पछिल्ला केही वर्षमा विश्वमा शरणार्थीको सङ्ख्या बढेको छ। इराकबाट मात्र देशभित्र र बाहिर गरी ४ करोड २० लाख मानिस विस्थापित भएका छन्। यी मध्ये १ करोड ६० लाख मानिस शरणार्थी बनेका छन्।^{५०} लेबनान र जोर्डनको कुल जनसङ्ख्याको १० प्रतिशत शरणार्थी छन्। इराक र सोमालियामा १० जनामा एकजना विस्थापित छन्। समग्रमा विश्वमा देखा परिरहेको द्वन्द्वले गरिबीलाई निश्चित रूपमा चर्काएको देख्न पाइन्छ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घको स्थापनायता विश्वमा खाद्यान्न उत्पादन उल्लेख्य दरमा बढेको छ। यसका साथै जनसङ्ख्या पनि बढिरहेको देखिन्छ। विश्वमा सन् १९९०-१९९७ सम्मको अवधिलाई हेर्दा विश्वका भोकग्रस्त जनता ९५ करोड ९० लाखबाट घटेर ७९ करोड १० लाखमा झरेको देखिन्छ तर त्यो सङ्ख्या पुनः बढेर गई ८५ करोड ४० लाख पुगेको देखिन्छ। अभूत उदेकलाग्दो कुरा के छ भने यो सङ्ख्यामध्ये ८२ करोड विकासशील देशका छन्।^{५१} MDGs Report 2010 ले भने विश्वमा ८३ करोड मानिस कुपोषित (undernourished) भएको देखाएको छ तर विश्वका विकासशील देशमध्ये भोकग्रस्त मानिस सन् १९९०-१९९२ मा २० प्रतिशतबाट घटेर १६ प्रतिशत कायम भएको छ।^{५२}

सन् १९९० मा विकासशील विश्वका कुपोषणले ग्रस्त पाँच वर्षमुनिका बच्चाको सङ्ख्या ३१ प्रतिशत थियो। सन् २००८ मा यो सङ्ख्या २६ प्रतिशतमा झरेको छ।^{५३} विकासशील देशमा कम तौलका बच्चाको सङ्ख्या १४ करोड नाघेको छ। यो सङ्ख्या सहरी क्षेत्रमा बस्ने बच्चाको भन्दा गाउँमा बसोबास गर्ने बच्चाको सङ्ख्या दोब्बर छ।^{५४} यावत् प्रयास र प्रयत्न हुँदाहुँदै पनि विकासशील देशका ४ बच्चामा एक बच्चा हुनुपर्ने तौलभन्दा कम तौलका छन्।^{५५} विश्वमा ८३ करोड मानिस अभूत पनि कुपोषित (Undernourished) छन्।^{५६}

४७ MDGs report 2010 page 6.

४८ The United Nations today page 178.

४९ MDGs report 2010 page 7.

५० MDGs report 2008 page 7.

५१ The United Nations today page 181.

५२ MDGs report 2010 page 11.

५३ MDGs report 2010 page 13.

५४ MDGs report 2008 page 11.

५५ MDGs report 2010 page 13.

५६ MDGs report 2010 page 11.

बच्चालाई पोषण पुऱ्याउनुपर्ने महत्त्वपूर्ण उमेर (Key stages) जन्मेदेखि २ वर्षसम्म बढी स्याहार गर्नुपर्ने हुन्छ। जन्मेको १ घण्टाभित्रै आमाको दूध खुवाउने, आमाको दूध नियमित खुवाउने तथा यसलाई चाहिने अन्य पोषक खानेकुराहरू खुवाउनाले कम तौल हुने समस्या हटाउन सकिन्छ।

पछिल्ला वर्षहरूमा देखिएको खाद्यान्नमा तीव्र मूल्यवृद्धिले भनै नकारात्मक असर पार्ने निश्चित छ। साथसाथै विश्वव्यापी आर्थिक मन्दीले रोजगारीमा गरेको कटौती र मौसम परिवर्तनले खाद्यान्न उत्पादनमाथि पारेको प्रतिकूल प्रभावले स्थितिलाई थप भयावह बनाउने सम्भावना छ।

विश्वमा भोकमरीको समस्यालाई दृष्टिगत गरी खाद्य तथा कृषि सङ्गठन (FAO) ले सहस्राब्दी विकास लक्ष्यलाई मनन गरी विश्वभर १०० देशमा विभिन्न आयोजना (Projects) सञ्चालन गरी भोक, कुपोषण र गरिबी हटाउन प्रयत्न गरिरहेको देखिन्छ।^{५७}

विश्वमा ५ वर्षमुनिको बालमृत्युदर (जीवित जन्ममा) निम्नअनुसार रहेको छ^{५८} :

प्रतिहजार जीवित जन्ममा

सि.नं.	क्षेत्रहरू	सन् १९९०	२०००	२००६
१	सबसहारन अफ्रिका	१८४	१६७	१५७
२	दक्षिण एसिया	१२०	९४	८१
३	ओसेनिया	८५	७३	६६
४	CIS एसिया	७९	६४	४७
५	पश्चिम एसिया	६९	४७	४०
६	दक्षिणपूर्व एसिया	७७	४७	३५
७	उत्तर अफ्रिका	८२	४८	३५
८	ल्याटिन अमेरिका तथा क्यारिबियन	५५	३५	४७
९	पूर्वी एसिया	४५	३६	२४
१०	CIS युरोप	२७	२३	१७
११	विकसित देशहरू	११	८	६
१२	विकासोन्मुख देशहरू	१०३	८८	८०

औद्योगिक देशमा जन्मेका बच्चाभन्दा विकासशील देशमा जन्मेका बच्चा जन्मेको पहिलो पाँच वर्षभित्र मर्ने सम्भावना १३ गुनाले बढी हुन्छ। यीमध्ये सबसहारन अफ्रिकी मुलुकको हिस्सा आधा छ।^{५९} बालमृत्युदरको मुख्य कारण (Leading Causes) मा निमोनिया, भाडापखाला, मलेरिया, दादुरा जस्ता आधुनिक युग र प्रविधिले सामान्य मानेका रोगहरू छन्। विश्वव्यापी रूपमा हेर्दा निमोनिया, भाडापखाला, मलेरिया र एड्सले कुल बालमृत्युको ४३ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको छ।^{६०} बालमृत्युमा कारक रोग बनेका यी रोगमध्ये एड्सबाहेक सबै रोग पूरै निको पार्न सकिने खालका हुन्। पछिल्ला वर्षमा भने स्वास्थ्यप्रति बढ्दो जनचेतना तथा यसतर्फको राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय बढ्दो चासो र लगानीले बच्चालाई खोप लगाउने तथा उपचार गर्ने क्रम बढ्दो छ। सबसहारन अफ्रिकामा दादुराको खोप सन् १९९० मा ५६ प्रतिशतमा लगाइन्थ्यो भने सन् २००६ मा आइपुग्दा यो अनुपात बढेर ७२ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ।^{६१} विश्वको एकमुष्ट तथ्याङ्क

५७ The United Nations today page 182.

५८ MDGs Report 2008 page 20.

५९ MDGs report 2008 page 21.

६० MDGs report 2010 page 27.

६१ MDGs report 2008 page 21.

हेनें हो भने करिब ८० प्रतिशत बच्चाहरूलाई दादुरा विरुद्धको खोप लगाउने गरेको पाइयो।^{६२} बालमृत्युदरमा विश्वमा उल्लेख्य प्रगति भएको पाउन सकिन्छ। विकासशील देशहरूमा सन् १९९० मा १,००० जीवित जन्ममा बालमृत्युदर १०० थियो भने सन् २००८ मा ७२ मात्र छ। विश्वभर सन् १९९० मा यस्तो मृत्यु १ करोड २५ लाख थियो भने सन् २००८ मा ८८ लाखमा भरेको छ। सन् २००० देखि २००८ का बीचमा बालमृत्युदर वार्षिक २.३ प्रतिशतका दरले घटेको देखिन्छ।^{६३}

विश्वमा सन् २००७ को तथ्याङ्कअनुसार ७ करोड २० लाख बच्चाहरू शिक्षाको हकबाट वञ्चित छन्। युनेस्कोको अध्ययनअनुसार सन् २०१५ सम्ममा पनि २ करोड ९० लाख बच्चाहरू शिक्षा पाउनबाट वञ्चित हुनेछन्।^{६४}

विकासशील देशमा विद्यार्थी भर्ना ८९ प्रतिशत पुगेको छ। सन् २००८ को तथ्याङ्कअनुसार सबसहारन अफ्रिकाका आधाजति देशमा ४ बच्चामा एक बच्चा स्कूलको पहुँचवाहिरै छन्। साथै सबसहारन अफ्रिकामा विद्यार्थी भर्ना (Enrolment) ७६ प्रतिशत छ। सन् १९९९ मा भने ५८ प्रतिशतमात्र थियो। यसरी हेर्दा प्रगति भने भएको देखिन्छ।^{६५}

प्राथमिक शिक्षामा भर्ना भएका केटाको अनुपातमा केटीको अनुपाततर्फ विचार गर्दा सन् २००६ मा केटीको भर्ना अनुपात विकसित देशमा शतप्रतिशत देखिन्छ भने विकासशील देशहरूमा यो अनुपात ९४ प्रतिशतमात्र देखिन्छ। यो अनुपात सबसहारन अफ्रिकामा ८९ प्रतिशत देखिन्छ। दक्षिण एसियामा भने ९५ प्रतिशत छ।^{६६}

सन् २००८ मा विश्वभर स्कूल नजाने बच्चामध्ये छात्राको सङ्ख्या ५३ प्रतिशत छ। सन् १९९९ मा ५७ प्रतिशत थियो। त्यसै गरी विश्वमा सन् २००८ मा प्राथमिक शिक्षामा १०० छात्रको तुलनामा ९६ छात्रा, माध्यमिक शिक्षामा १०० छात्रबराबर ९५ छात्रा र उच्च शिक्षामा १०० छात्र बराबर ८२ छात्रा रहेको देखिन्छ।^{६७}

पश्चिम तथा मध्य अफ्रिकी मुलुकहरूमा कम भर्नादर, दोहो-याएर भर्ना हुने प्रवृत्ति, भर्ना भएर बीचैमा छाड्ने प्रवृत्ति देखिएको छ। यसका कारणमा खाद्यान्नको अभाव, सशस्त्र द्वन्द्व, एड्स, खडेरी, बालश्रमिक जस्ता समस्या मुख्य छन्।

विश्वका महिलाको अवस्थातर्फ विचार गर्दा २५ प्रतिशत व्यवस्थापिकामा प्रतिनिधित्व गर्दछन्। ६० प्रतिशत unpaid family workers का रूपमा काम गर्दछन्।^{६८}

विकासशील देशमा सन् १९९० मा ५३ प्रतिशत गर्भवती महिलाहरूले दक्ष स्वास्थ्य कार्यकर्ताबाट प्रसूति सेवा लिने गरेको देखिन्छ भने सन् २००८ मा आएर यस्ता महिलाको सङ्ख्या ६३ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ। जहाँ सन् २००८ मा विकसित देशमा ९९ प्रतिशत, दक्षिण एसियामा ४५ प्रतिशत र सबसहारन अफ्रिकामा ४६ प्रतिशत रहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ।^{६९}

सन् २००७ को तथ्याङ्कअनुसार सबसहारन अफ्रिकामा किशोरी अवस्था (१५-१९ वर्ष) मा गर्भवती हुनेमा प्रति १,००० मा १२१ जना, पूर्वी एसियामा ५ जना, दक्षिण एसियामा ५३ जना रहेको देखिन्छ।^{७०}

सन् २००७ को तथ्याङ्कअनुसार १५-४९ वर्षका महिला कुनै न कुनै गर्भ निरोधका उपाय अपनाउने गरेको देखिन्छ। यस्तो कुनै न कुनै गर्भ निरोधको साधन अपनाउनेमध्ये सबसहारन अफ्रिकामा २२ प्रतिशत,

६२ MDGs report 2008 page 21.

६३ MDGs report 2010 page 26.

६४ MDGs report 2009 page 17.

६५ MDGs report 2010 page 17.

६६ MDGs report 2008 page 16.

६७ MDGs report 2010 page 17 & 20.

६८ UNDP annual report 2009, page 16.

६९ MDGs report 2010 page 31.

७० MDGs report 2010 page 31.

दक्षिण एसियामा ५४ प्रतिशत, विकसित देशमा ७१ प्रतिशत र विकासशील देशमा ६२ प्रतिशत रहेको देखिन्छ।^{७१}

सन् २००६ को तथ्याङ्कका आधारमा गैरकृषि क्षेत्रमा महिलाको रोजगारीतर्फ विचार गर्दा विश्वमा महिलाको अर्धश ३९ प्रतिशत छ। सन् १९९० मा भने ३५ प्रतिशतमात्र थियो तर विकसित देशमा भने यो ४६ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ। दक्षिण एसियामा जम्मा १९ प्रतिशत छ। सबसहारन अफ्रिकामा ३१ प्रतिशत छ।^{७२} महिलाहरूले सामान्यतः पार्टटाइम रोजगार, मौसमी तथा छोटो अवधिको रोजगार पाउने गरेको र रोजगार सुरक्षाको अभाव रहेको देखिन्छ। दक्षिण एसिया, सबसहारन अफ्रिकामा त यस्तो प्रकारको असुरक्षित रोजगारीको हिस्सा ८० प्रतिशत देखिन्छ। पढालेखा शिक्षित महिलाहरूमा भने यो समस्या कमैमात्र देखिन्छ। दाताहरूले लैङ्गिक समानता कायम गर्न सहायता प्रदानमा प्रार्थमिकता दिएका छन्। सन् २००५-०६ मा छ खण्डको एक खण्ड सहायता महिलाको अवस्था सुधार गर्न केन्द्रित भएको देखिन्छ।^{७३} तर आशातीत रूपमा महिलाको अवस्थामा भने सुधार हुन सकेको छैन।

सन् २००६ को तथ्याङ्कका आधारमा विश्वमा संसद्मा महिलाको अनुपाततर्फ विचार गर्दा विकसित देशमा २२.६ प्रतिशत छ भने विकासशील देशमा १६.५ प्रतिशतमात्र छ। दक्षिण एसियामा १२.९ प्रतिशत, ओसेनियामा २.५ प्रतिशत, उत्तरी अफ्रिकामा ८.३ प्रतिशत, पश्चिम एसियामा ९.१ प्रतिशत, सबसहारन अफ्रिकामा १७.३ प्रतिशत, ल्याटिन अमेरिका तथा क्यारिबियन क्षेत्रमा २२.२ प्रतिशत रहेको देखिन्छ।^{७४} सन् २००८ को जनवरीमा संसदीय सिटमा महिलाको अनुपात १८ प्रतिशतको हाराहारीमा पुगेको देखिन्छ। तर रुवान्डामा ४८.८ प्रतिशत, स्विडेनमा ४७ प्रतिशत, क्याबामा ४३.२ प्रतिशत, फिनल्यान्डमा ४१.५ प्रतिशत र अर्जेन्टिनामा ४० प्रतिशत रहेको देखिन्छ। Nordic मुलुकमा संसद्मा सरदर ४१ प्रतिशत महिला सहभागिता रहेको देखिन्छ।^{७५} पछिल्ला वर्षमा संसद्मा महिलाको सहभागिता बढ्नुमा कोटा प्रणालीको अवलम्बन हो।

विश्वमा बढ्दो आन्तरिक द्वन्द्वका कारण शरणार्थी सङ्ख्या बढ्दो छ। शरणार्थी जीवन बिताउनेहरूले राम्रो शिक्षा, स्वास्थ्य तथा रोजगारी पाउने सम्भावना न्यून हुन्छ। शिविरको अस्वस्थकर बसोबास र खानपानले मानव स्वास्थ्यमा समस्या थुप्रिन्छन्। भन् मानसिक तनावले स्वास्थ्यमा थप समस्या निम्त्याउने अवस्था सिर्जना हुन्छ। पछिल्ला वर्षमा ४ करोड २० लाख मानिस द्वन्द्वका कारणले विस्थापित भएको अवस्था विद्यमान छ। तीमध्ये १ करोड ५२ लाख देशै छाडेर अर्को देशमा शरणार्थी जीवन बिताएको अवस्था विद्यमान छ। सन् २००९ को अन्त्यसम्ममा अफगानिस्तान र इराकबाट क्रमशः २९ लाख र १८ लाख शरणार्थी बाहिरिएका छन्।^{७६} विश्वमा शरणार्थीतर्फ दृष्टिगत गर्दा महिलाको हिस्सा कुल शरणार्थीको आधा छ तर शरणार्थी क्याम्पको निर्णय प्रक्रियामा भने उनीहरूको सहभागिता न्यून देखिन्छ।^{७७} तर पछिल्ला वर्षमा शरणार्थी क्याम्पमा महिलाहरूको राजनीतिक सहभागितामा बढोत्तरी देखिएको छ।

विश्वमा HIV बाट प्रत्येक दिन करिब ७,५०० व्यक्ति सङ्क्रमित हुने गरेका छन् र प्रतिदिन ५,५०० व्यक्ति एड्सबाट मर्ने गरेको पाइन्छ।^{७८} यो मूलतः रोकथाममूलक उपायको अभाव तथा उपचार नपाउनाले यति ठूलो सङ्ख्यामा सङ्क्रमित तथा मृत्यु हुन गएको हो भन्दा अत्युक्ति हुँदैन। यसो भनेर HIV बाट सङ्क्रमितको सङ्ख्या घटाउन विश्वमा कुनै प्रयास नभएको भन्न खोजिएको भने होइन। यस क्षेत्रमा

७१ MDGs report 2010 page 31.

७२ MDGs report 2008 page 18.

७३ MDGs report 2008 page 19.

७४ MDGs report 2008 page 19.

७५ MDGs report 2008 page 19.

७६ MDGs report 2010 page 15.

७७ MDGs report 2008 page 19.

७८ MDGs Report 2008 page 28.

रोकथाममूलक कार्यक्रमहरू (Prevention Programmes) को प्रभावकारिताकै फलस्वरूप HIV बाट नयाँ सङ्क्रमित (Newly Infected) को सङ्ख्या सन् २००१ मा ३० लाखको तुलनामा सन् २००७ मा २७ लाखमा सीमित हुन पुगेको देखिन्छ।^{१९} त्यसै गरी विश्वमा एड्सको उपचारमा Antiretroviral उपचारको विस्तारपछि एड्सबाट मर्नेहरूको सङ्ख्यासमेत घट्न पुगेको देखिन्छ। सन् २००५ मा २२ लाख मानिस एड्सबाट मर्ने गरेकोमा सन् २००७ मा आइपुग्दा २० लाख मानिसमात्र मरेको पाइन्छ। यिनमा १५ वर्षमुनिकाको मृत्यु २,८०,००० रहेको छ।^{२०} विश्वमा सन् २००१ मा २ करोड ९५ लाख व्यक्तिहरू HIV सङ्क्रमित भएर बाँचेको अनुमान गरिएकोमा सन् २००८ मा यो सङ्ख्या ३ करोड ३४ लाख पुगेको अनुमान गरिएको छ।^{२१} यो सङ्ख्यामा बहुसङ्ख्यक व्यक्तिहरू सबसहारन अफ्रिकाका छन्।

१५ वर्षभन्दा माथिका HIV बाट सङ्क्रमितको सङ्ख्यामध्ये महिलाको सङ्ख्या विकसित देशमा २३ प्रतिशत र विकासशील देशमा ३१ प्रतिशत पाइन्छ। यो सङ्ख्या दक्षिण एसियामा ३८ प्रतिशत र सबसहारन अफ्रिकामा ५९ प्रतिशत रहेको छ।^{२२} सबसहारन अफ्रिकामा सन् २००१ देखि एच.आइ.भी. का नयाँ सङ्क्रमितको सङ्ख्या उल्लेख्य रूपमा घटेको पाइएको छ तर अझै पनि यो सङ्ख्या ठूलो देखिन्छ। सन् २००७ मा मात्रै यस क्षेत्रमा १७ लाख नयाँ सङ्क्रमित देखिएका छन्। सन् २००७ को तथ्याङ्कका आधारमा यस क्षेत्रमा कुल जनसङ्ख्याको ६८ प्रतिशत एच.आइ.भी. सङ्क्रमित छन् भने कुल मृत्युमा ७६ प्रतिशत मृत्यु एड्ससँग सम्बन्धित रोगबाट भएको देखिएको छ।^{२३}

सन् १९९० को दशकको सुरुतिर एड्स रोगबाट प्रभावित मुलुकहरूको सूचीमा ब्राजिल विश्वको चौथो बढी प्रभावित मुलुक मानिन्थ्यो। सन् १९९३ मा विश्व बैङ्कको सहयोगमा अभियानकै रूपमा विभिन्न जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरेपछि यहाँ एड्सबाट मर्नेको सङ्ख्यामा ३८ प्रतिशतले कटौती भएको देखिन्छ।^{२४}

सन् २००८ मा सबसहारन अफ्रिकामा बाबु वा आमा वा दुवैजना गुमाउने बालबच्चा (०-१७ वर्ष) १ करोड ४१ लाख पुगेको छ।^{२५} सन् २००८ मै Antiretroviral Therapy विकासशील देशका रोगीले ४२ प्रतिशतले लिने गर्दछन्। सबसहारन अफ्रिकामा यस्तो सङ्ख्या ४३ प्रतिशत र दक्षिणपूर्वी एसिया र ओसेनियामा ५७ प्रतिशत रहेको छ।^{२६}

भारतमा २३ लाखभन्दा बढी मानिसहरू HIV/AIDS बाट ग्रसित छन्। यो समस्या भारतका ६ प्रान्तमा बढी देखिएको छ। यस्ता प्रान्तहरूमा महाराष्ट्र, तमिलनाडु, आन्ध्रप्रदेश, मनिपुर, नागाल्यान्ड, कर्नाटक मुख्य छन्।^{२७}

बङ्गलादेशमा UNAIDS को अनुमानअनुसार १२,००० मात्र HIV/AIDS बाट ग्रसित छन्। अफगानिस्तानमा सरकारी तथ्याङ्कअनुसार ४७८ HIV/AIDS का केसहरू भेटिएका छन् तर UNAIDS र WHO ले यो सङ्ख्या २,००० सम्म हुन सक्ने अनुमान गरेको छ। भुटानमा सरकारी तथ्याङ्कअनुसार १४४ एचआइभी एड्सका विरामी रेकर्ड गरिएको छ तर UNAIDS ले यो सङ्ख्या ५०० जति हुन सक्ने जनाएको छ। त्यसै गरी माल्दिभ्समा सन् १९९१ मा एचआइभी को पहिलो केस फेला परेकोमा सन् २००६ को मध्यतिर १३ एचआइभी पोजिटिभ भेटिएका छन्।^{२८} माल्दिभ्सले बेलैमा एड्स नियन्त्रण कार्यक्रममा ध्यान

७९ <http://data.unaids.org>.

८० <http://data.unaids.org>.

८१ <http://data.unaids.org>.

८२ MDGs Report 2008 page 29.

८३ The United Nations today page 180.

८४ विश्व बैङ्क समूह, पेज नं. ७ र ८।

८५ MDGs report 2010 page 31.

८६ MDGs report 2010 page 45.

८७ <http://sitesources.worldbank.org>.

८८ <http://sitesources.worldbank.org>.

केन्द्रित गरेको हुनाले यो नियन्त्रणमा रहेको पाइयो । पाकिस्तानमा सन् २००७ को अन्त्यसम्ममा ९६,००० मानिसहरू एचआइभी सङ्क्रमित छन् ।^{१९} श्रीलङ्कामा ९,५७ ओटा एचआइभी केस रेकर्ड गरिएको भए पनि UNAIDS ले ३,८०० भएको अनुमान गरेको छ ।^{२०}

विश्वमा बढ्दै गएको एच.आइ.भी. एड्सको भयावह समस्याबाट मानव विकासमा पर्ने प्रभावलाई दृष्टिगत गरी यसबाट पर्न जाने नकारात्मक प्रभावलाई कम गर्न संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रम (UNDP) ले सन् २००८ मा २५,५५,९९,००० अमेरिकी डलर लगानी गरेको देखिन्छ ।^{२१} यो कुल कार्यक्रम खर्चको ६.२३ प्रतिशत हो ।

विश्वको आधा जनसङ्ख्या मलेरियाको उच्च जोखिममा छ । सन् २००८ मा ८,६३,००० जना मलेरियाबाट मरेका थिए । त्यो सङ्ख्यामध्ये ७,६७,००० (८९ प्रतिशत) अफ्रिकाको थियो ।^{२२}

सन् २००८ मा प्रति १ लाखमा १६४ जना क्षयरोगी पाइएको छ । सन् २००८ मै ९४ लाख क्षयरोग लागेका बिरामी रेकर्ड भए । सन् २००७ मा यो सङ्ख्या ९३ लाख थियो । सोही अवधिको तथ्याङ्कको आधारमा विकासशील देशमा प्रति एक लाखमा २१० जना, विकसित देशमा ८.५ जना, सबसहारन अफ्रिकामा ४९० जना, र दक्षिण एसियामा २२० जना क्षयरोगी भएको देखिन्छ । त्यसै गरी क्षयरोगबाट मृत्यु हुनेमा सोही अवधिको तथ्याङ्कको आधारमा प्रति एक लाखमा विकासशील देशमा २५ जना, विकसित देशमा १ जना, सबसहारन अफ्रिकामा ५२ जना र दक्षिण एसियामा ४५ जना रहेका छन् ।^{२३}

विकासशील देशमा सहरी क्षेत्रमा बसाइसराइ दिनप्रतिदिन बढिरहेको अवस्था छ । विकासशील देशको कुल सहरी जनसङ्ख्याको एक तिहाइ जनसङ्ख्या Slum Condition मा बाँचिरहेका छन् ।^{२४}

संसारमा सबैभन्दा धेरै प्रदूषण गर्ने (GHG) देश अमेरिका हो, जसको योगदान २०.९ प्रतिशत छ, जर्मनीको १०.८ प्रतिशत छ, भारतको ४ प्रतिशत तर नेपालको भने अत्यन्त न्यून योगदान ०.०२५ प्रतिशत छ ।^{२५} नेपालले कार्बन डाइअक्साइडको उत्सर्जन ०.१ मेट्रिकटन गरेको WDR, 2010 ले देखाएको छ ।

वातावरणीय दिगोपना प्रत्यक्ष रूपमा जनताको जीवनस्तर र आर्थिक वृद्धिसँग सम्बन्धित भएकोले वातावरणीय दिगोपना कायम गर्ने संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रमको पनि उच्च प्राथमिकतामा परेको विषय हो । सन् २००८ मा वातावरणका क्षेत्रमा UNDP ले ४०,३६,३५,००० अमेरिकी डलर खर्च गरेको देखिन्छ ।^{२६} यो कुल कार्यक्रम खर्चको ९.८५ प्रतिशत हो । नेपाल पर्यावरणीय परिवर्तनको जोखिम क्षेत्रमा नै पर्दछ । जङ्गल र जैविक विविधताको संरक्षण अहिलेको आवश्यकता हो ।

सन् २००७ को तथ्याङ्कका आधारमा दक्षिण एसियाले २.३ बिलियन मेट्रिकटन कार्बन डाइअक्साइड निष्कासन गर्दछ भने पूर्वी एसियाले ७.२ बिलियन मेट्रिकटन, सबसहारन अफ्रिकाले ०.७ मेट्रिकटन, विकासशील देशहरूले १४.९ बिलियन मेट्रिकटन र विकसित देशहरूले १२.९ प्रतिशत निष्कासन गर्दछन् । कार्बन डाइअक्साइड निष्कासन सन् १९९० को लेभलबाट ३५ प्रतिशत बढेको देखिन्छ ।^{२७}

१६ सेप्टेम्बर २००९ सम्म मोन्ट्रेयल प्रोटोकलमा हस्ताक्षर गर्ने १९६ पार्टी भएका छन् ।^{२८}

अहिलेकै गति विद्यमान रहेमा सहस्राब्दी विकास लक्ष्य खानेपानीका सन्दर्भमा पूरा हुने देखिएको छ । विकासशील देशका ८६ प्रतिशत जनताको सुधारिएको खानेपानीको स्रोत (Improved Sources of

-
- ८९ <http://sitesources.worldbank.org>.
 ९० <http://sitesources.worldbank.org>.
 ९१ UNDP annual report 2009 page 7.
 ९२ MDGs report 2010 page 46.
 ९३ MDGs report 2010 page 50 & 51.
 ९४ MDGs Report 2008 page 5.
 ९५ Clean Development Mechanism by RRP Shrestha page 2.
 ९६ UNDP annual report, 2009 page 7.
 ९७ MDGs report 2010 page 53.
 ९८ MDGs report 2010 page 54.

Drinking Water) मा पहुँच पुगेको अवस्था छ। उत्तरी अफ्रिका, ल्याटिन अमेरिका तथा क्यारिबियन, पूर्वी एसिया तथा दक्षिणपूर्वी एसियाले भने पहिल्यै लक्ष्य हासिल गरिसकेका छन्।^{१९}

करिब विश्वको आधा जनसङ्ख्याले कुनै न कुनै रूपमा पानीको अभाव भोगिरहेको छ।^{१००} विकासशील देशको करिब एक चौथाइ जनसङ्ख्या कुनै पनि प्रकारको सरसफाइ (Any form of sanitation) विना बाँचिरहेका पाइन्छन्।^{१०१} MDGs 2010 को तथ्याङ्कका आधारमा सन् २००८ मा विश्वमा २ अर्ब ६० करोड जनता Improved Sanitation Facilities बाट वञ्चित भएको देखिन्छ। यही प्रवृत्ति विद्यमान रहेमा सन् २०१५ सम्ममा यो सङ्ख्या बढेर २ अर्ब ७० करोड पुग्नेछ, जसबाट सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न असम्भव हुनेछ।

सोही तथ्याङ्कलाई आधार मानी हेर्दा सन् २००८ मा विकासशील देशका ४८ प्रतिशत जनता आधारभूत सरसफाइ सेवा पाउनबाट वञ्चित छन्। आधारभूत सरसफाइ सेवाबाट वञ्चित सबसहारन अफ्रिकाका ६९ प्रतिशत र दक्षिण एसियाका ६४ प्रतिशत छन्। त्यसै गरी विश्वका १ अर्ब १० करोड मानिसले खुला स्थानमा दिसापिसाब गर्दछन्।

पछिल्ला दशकमा विकासशील देशहरू र अतिकम विकसित देशहरूले विकसित देशहरूमा बजार पहुँच प्राप्त गरेका छन्। सन् १९९८ मा यस्ता देशबाट विकसित देशमा विनाभन्सार निर्यात ५४ प्रतिशतबाट बढेर सन् २००८ मा ८० प्रतिशत पुगेको छ। सो अवधिमा अतिकम विकसित देशहरूको भने ७८ प्रतिशतबाट ८१ प्रतिशतमा पुगेको अर्थात् नगण्य वृद्धि भएको छ।^{१०२}

गरिबी निवारणका लागि वैदेशिक सहयोग (Official Development Assistance) को बढोत्तरी गर्ने कुरालाई सहस्राब्दी विकास लक्ष्यले स्पष्ट स्वीकारेको छ। G20 London Summit बाट पनि सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न सहायतालाई बढाउने प्रतिज्ञा गरिएको छ।^{१०३} विकसित तथा औद्योगिक मुलुकहरूले विकासशील तथा अतिकम विकसित देशहरूलाई प्रदान गरिने सहयोग राशीमा बढोत्तरी गर्नुपर्नेमा तथ्याङ्कले यसलाई गलत साबित गरिदिएको छ। सन् २००५ मा १०७.१ बिलियन डलरको सहायता रकम सन् २००६ आइपुग्दा १०४.४ बिलियन डलरमा झन्डो। भन् २००७ मा यो रकम घटेर १०३.७ बिलियन डलरमा सीमित हुन पुग्यो।^{१०४} सन् २००५ मा भएको संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय विश्व सम्मेलनमा विकसित देशहरूले सन् २०१० मा १३० बिलियन डलर पुऱ्याउने बताए पनि यो सहयोग राशी बढ्नुको सट्टा घटिरहेको देखिन्छ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सन् १९७० को साधारण सभा (General Assembly) ले विकसित देशहरूले आफ्नो कुल राष्ट्रिय आय (Gross National Income) को ०.७ प्रतिशत सहायता प्रदानको लक्ष्य तोकेको छ।^{१०५} मोन्टेरे कन्सेन्सस, २००२ मा यसमा सहमति जनाइएकोमा अधिकांश देशले सर्तको पालना गरेका छैनन्। OECD का देशहरूमध्ये यो लक्ष्य पूरा गर्ने देशहरू डेनमार्क, लक्जेमबर्ग, नेदरल्यान्ड, नर्वे र स्विडेन मात्र छन्।^{१०६} विकास सहायता समितिका सदस्यहरू यसले गर्दा अतिकम विकसित तथा नेपाल जस्ता विकासशील देशहरूले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न थप कठिनाई उत्पन्न हुने देखिएको छ।

सन् २००९ मा ODA विकसित देशको कुल राष्ट्रिय आयको ०.३१ प्रतिशत (११९.६ बिलियन डलर) छ। UN Target ०.७ प्रतिशत हो। सन् २००९ मा यो लक्ष्य पूरा गर्ने विकसित दाता राष्ट्रहरूमा डेनमार्क, लक्जेमबर्ग, नेदरल्यान्ड, नर्वे र स्विडेन हुन्। त्यसै गरी सन् २००९ मा ठूला दाता राष्ट्रहरूमा अमेरिका, फ्रान्स, जर्मनी र बेलायत हुन्।^{१०७} युरोपेली समुदायको विकास सहायता समितिले सन् २००५ मा समुदायका देशको

१९ MDGs report 2010 page 58.

१०० MDGs report 2008 page 40.

१०१ MDGs report 2008 page 41.

१०२ MDGs report 2010 page 68.

१०३ UNDP annual Report 2009 page 3.

१०४ MDGs report 2008 page 44.

१०५ The United Nations today page 153.

१०६ MDGs report 2008 page 45.

१०७ MDGs report 2010 page 67.

समग्र कुल राष्ट्रिय आयको ०.५६ प्रतिशत सहायता दिने सहमति जनाएका छन् भने प्रत्येक समुदायका सदस्य देशको लक्ष्य न्यूनतम ०.५१ प्रतिशत तोकेका छन्।^{१०८}

विश्वमा टेलिफोन, मोबाइल फोन, तथा इन्टरनेट प्रयोगकर्ताहरूको सङ्ख्या दिनदिनै बढिरहेको देखिएको छ। सन् १९९० मा टेलिफोन तथा मोबाइल फोन प्रयोगकर्ताको सङ्ख्या ५३ करोड थियो भने सन् २००६ को अन्त्यमा आइपुग्दा यो सङ्ख्या नाटकीय ढङ्गले बढेर ४ अर्ब पुगेको छ।^{१०९} अफ्रिकाका २२ प्रतिशत जनसङ्ख्याले मोबाइल फोन प्रयोग गरेको पाइन्छ। विकसित देशमा ५८ प्रतिशत जनताले इन्टरनेटको प्रयोग गर्दछन् भने विकासशील देशहरूका ११ प्रतिशतले र अतिकम विकसित देशका जनताले १ प्रतिशत जनताले मात्र इन्टरनेट प्रयोग गरिरहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ।^{११०} टेलिफोनमा ताररहित प्रविधि (Wireless broadband Technology) को विकासले विकसित देश र अविकसित देशबीचको सञ्चार खाडल (Communication Gap) पुरिदिएको छ।

सन् २००९ को अन्त्यसम्ममा १०० जनामा ६७ जनाले मोबाइल फोन सेवा प्राप्त गरेका छन्। मोबाइल फोन सेवा प्राप्त गरेको जनसङ्ख्या करिब ४ अर्ब ६० करोड हुन्छ। त्यसै गरी सन् २००८ को अन्त्यसम्ममा विश्वका २३ प्रतिशत जनताले इन्टरनेट सुविधा प्राप्त गरेका छन्।^{१११}

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न आइपरेका बाधा तथा चुनौतीहरू

- (१) आर्थिक वृद्धिमा सुस्तता : नेपालको पछिल्ला वर्षहरूको आर्थिक वृद्धिको दरलाई आँकलन गर्दा रोकथाममूलकनिराशाजनक स्थिति देखा पर्दछ। आ.व. २०६६/६७ मा आर्थिक वृद्धिदर ३.५ प्रतिशत रहेको छ। सन् २००८ मा भारतको यस्तो वृद्धिदर ७.३ प्रतिशत र चीनको ९.६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। आर्थिक वृद्धि आर्थिक समृद्धिको परिसूचक पनि हो। आर्थिक वृद्धि राम्रो भएमा अर्थतन्त्रका सबै सूचक सकारात्मक भई गरिबी निवारणलगायत सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न मद्दत पुग्छ तर नेपालको आर्थिक वृद्धिको सुस्तताले गम्भीर चुनौती सिर्जना गरेको छ।
- (२) गरिबमुखी कार्यक्रमको कम प्रभावकारिता : नेपालमा आठौँ योजनासम्ममा आर्थिक वृद्धिले गरिबी निवारण स्वतः भइहाल्छ भन्ने मान्यता राखिन्थ्यो। यसलाई Trickle-down Approach पनि भनिन्छ। यस उपागमले नेपालमा गरिबी खासै घट्न सकेन। त्यसैले लक्षित कार्यक्रममा जोड दिन थालियो। तर नेपालका लक्षित कार्यक्रमले आशातीत नतिजा दिएको भने पाइँदैन। यसले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न कठिनाई सिर्जना भएको छ।
- (३) कमजोर संस्थागत क्षमता : विकासका लागि विनियोजित बजेट खर्च हुन नसक्नुमा कमजोर संस्थागत क्षमता पनि एक हो। विकासको भोक पालेका जनतालाई विकास पस्कन सक्ने खालको संस्थागत क्षमताको अनुभूति हुन सकेको छैन। यसले सहस्राब्दी विकास लक्ष्यमात्र होइन, राज्यका यावत् विकास गतिविधि तथा सार्वजनिक सेवाप्रवाहमा समेत अप्रभावकारिता देखिएको छ।
- (४) अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, सञ्चय र वितरण प्रणाली कमजोर : सबै भौगोलिक क्षेत्रमा बस्ने जनतालाई आवश्यक पर्ने वस्तु तथा सेवा आपूर्ति गर्ने कार्यमा त्रुटिहरू देखिएका छन्। वस्तु तथा सेवाको वितरण प्रणाली त्रुटिरहित हुन सकेको छैन। यसमा सुधारका प्रशस्त गुञ्जायश छन्।
- (५) कमजोर निजी क्षेत्र : निजी क्षेत्र विकासको महत्त्वपूर्ण साझेदार हो। नेपालमा निजी क्षेत्र प्रभावकारी देखिएको छैन।
- (६) लगानी वातावरण उपयुक्त हुन नसक्नु : देशमा लगानी वातावरण अनुकूल नहुँदा देशको आर्थिक विकास आशातीत रूपमा हुन सकेको छैन। आर्थिक विकाससँग सामाजिक विकास जोडिएको

१०८ MDGs report 2010 page 67.
 १०९ MDGs report 2008 page 48.
 ११० MDGs report 2008 page 48.
 १११ MDGs report 2010 page 71 & 72.

- र सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न यी सबै पक्षको उपयुक्त विकास भएमात्र हुन्छ तर नेपालमा लगानी वातावरण बिथोलिएको अवस्थाले सबै खाले विकासका लक्ष्य हासिल गर्न चुनौती देखिएको छ ।
- (७) लगानीको उत्पादकत्व कम तथा आर्थिक अनुशासनहीनता बढ्दो : लगानीको उत्पादकत्व कम हुनु भनेको उत्पादनको लागत बढ्नु हो । यसले विकासका गतिविधिसमेत स्वतः लागत अप्रभावी हुन्छन् । भन्नु आर्थिक अनुशासनहीनताले स्रोतसाधनको दुरुपयोग भई विकासको गति सुस्ताएको छ ।
- (८) व्यापारमा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा पहुँच कम हुनु : नेपाल अतिकम विकसित देश हो । आर्थिक उदारीकरणको वर्तमान सन्दर्भलाई विचार गर्दा नेपालले विश्व बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने देखिँदैन । विश्वबजारमा नेपालका वस्तुको पहुँच पुग्न सकेको छैन । कोटा र भन्सार सहूलियतविना यस्तो पहुँच सम्भव छैन ।
- (९) विश्वव्यापी आर्थिक मन्दी (Global Economic Slowdown) :- विश्वव्यापी आर्थिक मन्दीको प्रत्यक्ष परोक्ष प्रभाव नेपालमा पनि परेको छ । हुनत नेपाल विश्व अर्थतन्त्रमा नेपालको हिस्सा एकदम कम छ तर पनि विश्वव्यापी आर्थिक मन्दीले नेपालमा विदेशी सहायता प्राप्त, प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी, पर्यटकको आगमन, निर्यात व्यापारमा नकारात्मक प्रभाव तथा वैदेशिक रोजगारीमा नकारात्मक प्रभाव पार्ने भएकोले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न यसले चुनौती सिर्जना भएको छ ।
- (१०) खाद्य सुरक्षा समस्या (Food Security Crisis) :- जलवायु परिवर्तन (Climate Change) ले पृथ्वीको तापक्रममा परिवर्तन आएको छ । यसैका कारणबाट हावापानीमा परिवर्तन देखिएको छ । यसले कृषि उपजको उत्पादकत्व घट्नुका साथै घट्ने क्रममा छ । भन्नु नेपाल जस्ता देशमा यसको नकारात्मक प्रभाव बढी हुने सम्भावना छ ।
- (११) विश्वको तापक्रममा वृद्धि (Global Warming) :- जलवायु परिवर्तनले पृथ्वीको तापक्रम बढ्दो छ । यसले मानव जीवनमा नकारात्मक प्रभाव पार्ने देखिन्छ । यसले गर्दा कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व घट्ने र मानव स्वास्थ्यमा समेत नकारात्मक प्रभाव पर्ने देखिन्छ ।
- (१२) कृषि तथा ग्रामीण क्षेत्रको विकासमा कम लगानी (Lack of Investment in Agricultural and Rural Development) :- राज्यको लगानी क्षमता कमजोर भएको कारणले कृषि तथा ग्रामीण क्षेत्रको लगानी आशातीत बढ्न सकेको छैन । अधिकांश मानिसको पेसा कृषि र अधिकांश कृषक ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने भएकोले यी क्षेत्रको विकास गर्न पर्याप्त लगानी आवश्यक पर्दछ । विद्यमान स्रोत अपुग र भइरहेको स्रोत लगानी गर्दा पनि यो क्षेत्र आवश्यकतानुसारको प्राथमिकतामा नपरेकोले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न कठिन पर्ने देखिएको छ ।
- (१३) वैदेशिक सहायतामा कमी (Lack of Foreign Aid) :- विकसित दाता देशहरूले विकासशील तथा अतिकम विकसित देशहरूलाई दिने सहायता खासै बढ्न सकेको छैन । संयुक्त राष्ट्र सङ्घले तोकेको लक्ष्य विकसित देशको कुल राष्ट्रिय आयको ०.७ प्रतिशत तोकेको भए पनि डेनमार्क, लक्जेमबर्ग, नेदरल्यान्ड, नर्वे र स्विडेनले मात्र यो लक्ष्य पूरा गरेको अवस्था देखिन्छ । नेपाल अतिकम विकसित देश हो । आन्तरिक राजस्व वचत कम, निजी क्षेत्र कमजोर भएको तथा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्रिने वातावरण पनि बनिनसकेको अवस्थामा लगानी गर्ने भरपर्दो स्रोत वैदेशिक सहायता हो तर विश्वका सहायता स्विकार्ने देशहरूको ताँती नै भएको र सहायता प्राथमिकतामा नेपालभन्दा अरु देश अगाडि आउन थालेकोले नेपाललाई प्राप्त हुने सहायता आशातीत रूपमा बढ्न सकेको छैन । यसले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न कठिनाई उत्पन्न हुने देखिन्छ ।
- (१४) द्वन्द्व तथा विविध दैवी तथा प्राकृतिक प्रकोपहरू (Conflict and Natural Disaster) :- द्वन्द्वले विस्थापितहरूको सङ्ख्या बढाउँछ । भइरहेको गाँस र बास छाडेर असहाय बन्नपर्ने बाध्यात्मक अवस्था सिर्जनाले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न मुस्किल पर्ने देखिन्छ ।

- (१५) सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न नेपाल सरकारलाई सन् २००५-२०१५ का लागि सन् २००४।०५ को मूल्यमा ८.८ (६१७.८ नेपाली रुपियाँ) बिलियन अमेरिकी डलर आवश्यक पर्दछ।^{११२} यत्रो ठूलो रकम कसरी जुटाउने ? नेपालका सामु यो गम्भीर चुनौतीको विषय बनेको छ ।
- (१६) विकासका साभेदारहरूसँग सहकार्य गर्ने चुनौती : विश्वव्यापीकरण तथा आर्थिक उदारीकरण र आर्थिक तथा सामाजिक विकासको वर्तमानको अवधारणाअनुसार अब राज्य संयन्त्रमात्र विकासको एक्लो पात्र रहेन । विकास वास्तवमा सरकारको अतिरिक्त निजी क्षेत्र, गैरसरकारी क्षेत्र, नागरिक समाज, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय सबैको प्रयासबाट मात्र सम्भव हुने हो । विकासका साभेदारसँग सहकार्य गर्ने चुनौती भने देखिएको छ ।
- (१७) MDGs लाई स्थानीयकरण गर्न सकिएको छैन । जरा बलियो भए रूख बलियो हुन्छ । शासन व्यवस्थाका तल्लो तहसम्म यसलाई आत्मसात गर्न सकिएको देखिँदैन ।
- (१८) National Plans / MDGs लाई Integrate नगरी सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल हुन सक्दैन ।
- (१९) योजनाको प्राथमिकीकरण : सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल हुने गरी योजनाको प्राथमिकीकरण र कार्यान्वयन हुनुपर्नेमा आशातीत रूपमा त्यस्तो हुन सकेको छैन ।
- (२०) व्यवस्थित बस्ती विकास र व्यवस्थापन : व्यवस्थित बस्ती विकास र यसको उचित व्यवस्थापन नै लागत प्रभावी विकासको पहिलो कडी हो । यतिमात्र होइन, सार्वजनिक सेवाप्रवाहका लागि व्यवस्थित बस्ती विकास अपरिहार्य आवश्यकता हो ।
- (२१) शिक्षा र स्वास्थ्यका क्षेत्रमा पर्याप्त लगानी नगरी सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न सकिँदैन । राज्यको लगानी क्षमता कमजोर रहेका कारण यस क्षेत्रमा आशातीत लगानी हुन सकेको छैन ।
- (२२) राजनीतिक अस्थिरता र राजनीतिक सहमतिको अभाव : राजनीतिक स्थिरता र सहमतिविना विकासको कल्पना गर्न सकिँदैन । नेपालको वर्तमान सन्दर्भलाई केलाउँदा राजनीति मूल मुद्दामा नै अल्झिरहेको छ । विकासका मुद्दाहरू ओभरलमा परेका छन् ।
- (२३) सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू हासिल भए नभएको अनुगमन गर्ने दरिलो व्यवस्था हुन नसक्नु यस क्षेत्रको अर्को समस्या हो ।
- (२४) जिल्लास्तरमा फोकल प्वाइन्ट कसैलाई तोकिएको छैन ।
- (२५) प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीको उपयुक्त वातावरण हुन नसक्नुले गर्दा वैदेशिक लगानी आशातीत रूपमा भित्रिन सकेको छैन । यसले गर्दा सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न चुनौती सिर्जना भएको छ ।

समाधानका उपायहरू

- सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न नेपालले अब निम्नलिखित उपायहरू अपनाउने पर्ने देखिन्छ :
- (१) आर्थिक वृद्धि, गरिबमुखी कार्यक्रम तथा सामाजिक क्षेत्रमा लगानी : सहस्राब्दी विकास लक्ष्य खास गरी गरिबी निवारण, सामाजिक विकासका विभिन्न पक्षमा जोड तथा दिगो विकास र वातावरण संरक्षणमा बढी केन्द्रित देखिएको छ । यी जोड दिइएका क्षेत्रहरूको लक्ष्य हासिल गर्ने उपाय भनेकै आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने र लक्षित कार्यक्रममा जोड दिनु हो । नेपालमा पछिल्ला आवधिक योजनाले यी कुरामा जोड दिँदै लगानी यसतर्फ केन्द्रित हुँदै आएको देखिन्छ । सामाजिक क्षेत्रको विकासका लागि प्राप्त वैदेशिक सहायताको ५० प्रतिशतभन्दा बढी खर्च भइरहेको पनि छ । आगामी दिनमा स्रोतसाधन अपुग भइरहेको क्षेत्रमा थप लगानी गर्न र भइरहेका यस्ता कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिनु आवश्यक देखिन्छ ।

११२ www.undp.org.

- (२) सामाजिक न्याय र सुरक्षा : सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको लक्ष्य सबैलाई हुनेखाने र समृद्ध बनाउने हो । समाजमा सामाजिक न्याय कायम गर्नु हो । सामाजिक न्याय र सुरक्षा नहुँदा राज्यमा द्वन्द्व निम्तने कुरा हाम्रै विगतको अनुभव छ । विश्वका देशहरू हेर्दासमेत यही अवस्था देखिन्छ । त्यसैले राज्यको सामाजिक आर्थिक विकासका साथै सामाजिक न्याय र सुरक्षा कायम गर्न राज्यका गतिविधि केन्द्रित गर्नु जरुरी देखिन्छ ।
- (३) प्राकृतिक स्रोतसाधनमा निमुखाको पहुँच : जल, जङ्गल र जमिनमा निमुखाको पहुँच बढाउन नसकेसम्म सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न सम्भव हुँदैन । त्यसैले राज्यका नीतिमा आमूल परिवर्तन गरी भूमि तथा अन्य प्राकृतिक साधनमा यस्ता वर्गको उचित पहुँच कायम गर्ने नीति ल्याउन जरुरी देखिन्छ ।
- (४) व्यापक औद्योगिकीकरण : औद्योगिकीकरण आर्थिक विकासको मेरुदण्ड हो । जुन देशमा व्यापक औद्योगिकीकरण भएको छ, त्यो देश आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा शिखरमा पुगेको देखिन्छ । किनभने आर्थिक विकाससँग सामाजिक विकास अभिन्न रूपमा जोडिएको हुन्छ । नेपालमा उद्योग क्षेत्रको विकास हुन सकेको छैन । आर्थिक उदारीकरण अपनाएपछि उद्योगधन्दाको विकास निजी क्षेत्रले गर्ने हो भनेर सरकार यस क्षेत्रतिर खासै ध्यान दिइरहेको छैन । लगानी वातावरण उपयुक्त नहुँदा निजी क्षेत्र खासै सक्रिय हुन सकेको छैन, न त प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी नै आकर्षित हुन सकेको छ । निर्यात व्यापार दिनप्रतिदिन खस्किँदै छ । परिणामस्वरूप नेपालको भुक्तान सन्तुलनमा प्रतिकूल प्रभाव परिरहेको छ । यस्तो प्रतिकूल परिस्थितिमा यस क्षेत्रको विकासका लागि राज्य भरोसाको केन्द्र बन्नै पर्दछ । यसका लागि उद्योग तथा व्यापार क्षेत्रको संस्थागत क्षमताको विकास र पूर्वाधार विकासमा जोड दिनु जरुरी छ । अझ घरेलु तथा साना उद्योगमा राज्यको ध्यान विशेष रूपमा केन्द्रित हुनु जरुरी देखिन्छ ।
- (५) संस्थागत तथा मानवीय क्षमताको विकास : सहस्राब्दी विकास लक्ष्यमात्र होइन, कुनै पनि लक्ष्य हासिल गर्ने कुरा त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने संस्थाको क्षमतामा भर पर्दछ । विकास गतिविधिलाई पचाउन सक्ने संस्थागत तथा मानवीय क्षमताको विकास नभई सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल हुन नसक्ने भएकोले यसको विकासलाई प्राथमिकता दिनु जरुरी छ ।
- (६) निजी क्षेत्रको विकास, सहभागिता र साभेदारी : विकासको एकलो पात्र सरकार हुने परम्परागत मान्यतामा परिवर्तन भइसकेको छ । निजी क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र तथा गैरसरकारी क्षेत्र, दातृ निकाय, नागरिक समाज सबैको सक्रिय सहभागिता र साभेदारीमा मात्र सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न सकिन्छ ।
- (७) MDGs लाई आन्तरिकीकरण गर्ने : राज्यका संस्थागत संरचनाहरू सहस्राब्दी विकास लक्ष्य मैत्री हुनै पर्दछ । सरकारी, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज सबैले सहस्राब्दी विकास लक्ष्यका आदर्शलाई आन्तरिकीकरण गर्न सके यसका लक्ष्य हासिल गर्न मद्दत पुग्दछ ।
- (८) अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा पहुँच : सहायता होइन, व्यापार (Trade not Aid) भन्ने मान्यताको विकास भइरहेको छ । नेपाल जस्ता अतिकम विकसित देशले अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा पहुँच दुई किसिमले मात्र कायम गर्न सक्छ । पहिलो कोटा तथा विश्वबजारमा सहूलियतपूर्ण प्रवेश र दोस्रो आफू सबल भएका क्षेत्रको रणनीतिक ढङ्गले विकास र निर्यात । नेपाल वर्तमानमा अतिकम विकसित देशहरूको समूहको अध्यक्ष पनि भएको छ । नेपाल जस्ता अतिकम विकसित देशहरूसँग मिली अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा आफूना वस्तुको सहूलियतपूर्ण प्रवेशका लागि आवाज बुलन्द गर्नुपर्दछ । यसका साथै आफू सबल भएका क्षेत्रका वस्तु तथा सेवाहरूको विकास गरी निर्यातमा जोड दिनु उपयुक्त हुन्छ ।
- (९) Green Technology को विकास : अब त विकासको परिभाषा फेरिएको छ भन्दा पनि हुन्छ । वातावरण बिगार्ने खालको विकासको अब अर्थ छैन । अबको विकास वातावरणमैत्री हुनै पर्दछ ।

यसका लागि Green Technology को विकास र प्रयोग नै अन्तिम विकल्प हो । वातावरणीय दिगोपनाविनाको विकास विनाश हो । हरित प्रविधि आजको आवश्यकता हो ।

- (१०) आवास नीति : आवास मानिसको पहिलो आवश्यकता हो अर्थात् मानिसको पहिलो आवश्यकता गाँस, बास र कपासभित्र हो । आवास भनेको ओडार पनि हो, तारामण्डल भुपडी पनि हो तर यहाँ ओडारजस्तो आवासको कुरा गर्न खोजिएको होइन । आवास त्यस्तो हुन्छ, जहाँ मानिसलाई आवश्यक पर्ने पर्याप्त भुईँसहित पानी, बिजुली, सडक, सबै थोक हुन्छ । आवासबाट बालबच्चाका लागि विद्यालय नजिक हुन्छ, स्वास्थ्य चौकी तथा अस्पताल पुग्न लामो बाटो हिँड्नु पर्दैन । नेपालका अधिकांश विकट दुर्गम क्षेत्रका बस्तीहरू अस्वस्थकर तथा छरिएर रहेका हुनाले सडक, पानी, बिजुली, स्वास्थ्य, शिक्षा जस्ता सेवाहरू पुऱ्याउन सकिएको छैन । जतिमा पुगेको छ, त्यो पनि धान्ने नसक्ने महँगेो छ । पाखारेखामा आफ्नै लहडमा खारेज बनाएको आवास कुन वर्षायाममा कतिबेर पहिरोले बगाएर लैजाने हो यसै भन्न सकिँदैन । त्यसैले सरकारले जनताको हित र सुरक्षाका लागिमात्र होइन, लागत प्रभावी विकासका लागि पनि तत्काल नयाँ आवास नीति लागू गरी छरिएर रहेका बस्तीलाई एकीकरण गर्ने पहल गरिहाल्नुपर्दछ, तबमात्र सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको आदर्शलाई पछ्याउन सकिन्छ ।
- (११) स्थानीय निकायहरूको सबलीकरण : स्थानीय निकाय लोकतन्त्रका धरोहर हुन् । यिनीहरू जनतालाई सेवाप्रवाह गर्ने नजिकका विश्वासिला केन्द्र पनि हुन् । यी विकासको प्रतिफल जनतालाई बाँड्ने जनताकै संस्था पनि हुन् तर नेपालको वर्तमान अवस्थालाई मनन गर्दा स्थानीय निकाय सबल बन्न सकेका छैनन् । अधिक गा.वि.स. सङ्ख्या, कम नगरपालिका, कमजोर जनशक्ति, स्रोतसाधनको अपुग, भौतिक सुविधाको अभाव, जनप्रतिनिधिविहीन अवस्था जस्ता समस्याले स्थानीय निकाय साँच्ची नै कमजोर भएको अनुभूति छ । अतः स्थानीय निकायको सबलीकरणबाटै सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल हुनेमात्र होइन, सार्वजनिक सेवा प्रवाहको प्रभावकारिता र विकासका लक्ष्य हासिल गर्न सजिलो पर्न जान्छ ।
- (१२) मानव अधिकार र कानुनी शासन : सामाजिक आर्थिक विकास शिखरमा पुगे पनि मानव अधिकार र कानुनी शासन नभए त्यसको कुनै अर्थ हुँदैन । सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको उद्देश्य मानवीय मूल्य कायम गर्नु हो । त्यसैले मानव अधिकारको संरक्षण र कानुनी शासनको अनुभूतिले सहस्राब्दी विकास लक्ष्यलाई हासिल गर्न खम्बा (Pillar) को काम गर्दछ ।
- (१३) अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, सञ्चय र वितरण प्रणालीमा सुधार : विकट भौगोलिक क्षेत्रमा बस्ती बाहुल्य भएको नेपाल जस्तो यातायातको असुविधा भएको देशमा अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, सञ्चय र वितरण प्रणालीमा प्रभावकारिता हासिल गर्ने कुरा चुनौतीको विषय हो । नेपालका अधिकांश विकट भौगोलिक क्षेत्रका मानिससामु अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवाको वितरण कार्यलाई प्रभावकारी र विश्वसनीय बनाई राज्यप्रति भरोसा सिर्जना गर्न सके यसले प्रत्यक्ष परोक्ष सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न मद्दत गर्दछ ।
- (१४) नेपालका सन्दर्भमा द्वन्द्वपछिको पुनर्निर्माण र विकास : द्वन्द्वपछिको पुनर्निर्माण र विकासविना सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्ने कुरा त्यति सजिलो छैन । नेपाल सरकार र नेकपा माओवादीसँग शान्ति सम्झौता भएको ५ वर्ष बितिसक्न लाग्दा पनि द्वन्द्वपछि गर्नुपर्ने विकास आशातीत रूपमा हुन सकेको छैन । उचित समयभित्र (सामान्यतः पाँच वर्षभित्र) शान्तिको लाभांश (Peace Dividend) प्राप्त नभएमा द्वन्द्व बल्किन सक्ने खतरा रहन्छ भनिन्छ । त्यसैले यथाशीघ्र राजनीतिक सहमति कायम गरी द्वन्द्वपछिको पुनर्निर्माण र विकासलाई तीव्रता दिन जरुरी छ । यसले दिगो शान्तिमा मात्र टेवा पुऱ्याउँदैन, सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्नसमेत मद्दत गर्दछ ।
- (१५) राज्यको समग्र विकास गर्दा उचित प्राथमिकीकरण गर्नु अहिलेको अपरिहार्य आवश्यकता हो । पूर्वाधार निर्माण खास गरी ग्रामीण पूर्वाधार क्षेत्रमा लगानी प्राथमिकता, सामाजिक क्षेत्रमा उचित

लगानी प्राथमिकता दिएमा यस्ता क्षेत्रहरू सहस्राब्दी विकास लक्ष्य मैत्री (MDGs Friendly) हुन गई लक्ष्य हासिल सहज बन्दछ ।

- (१६) पहाडी भूभाग र छरिएको बस्तीमा बसोबास गर्ने नागरिकलाई सेवा पुऱ्याउने कुरा आफैमा कठिन कार्य हो । भन् नेपालजस्ता स्रोतसाधन र पूर्वाधार विकासको क्षेत्रमा कमजोर देशका लागि यो कार्य चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ । त्यसैले बस्तीको एकीकरण र व्यवस्थापनविना सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्ने कुरामात्र होइन, जनतालाई कुनै पनि सेवा पुऱ्याउनु सहज हुँदैन । त्यसैले बस्तीको व्यवस्थापन र एकीकरण गर्ने कार्यक्रम राज्यको प्राथमिकतामा हुनै पर्दछ । अन्यथा विकास खर्चिलो तथा बोझिलो हुनुका साथै सार्वजनिक सेवाको प्रभावकारिता दन्त्यकथा जस्तै हुनेछ ।
- (१७) बिग्रँदो वातावरणले जलवायु परिवर्तन भई मानव जीवनमा प्रतिकूल प्रभाव परिरहेको परिप्रेक्ष्यमा वातावरणलाई बिगार्ने धनी औद्योगिक देशलाई यसको मूल्य चुकाउन बाध्य पारिनुपर्दछ । सफल नीति, कार्यक्रम तथा आयोजनाहरू जति बेला र जहाँ उपयुक्त हुन्छ, त्यहाँ त्यसको विस्तार गरी हाल्नुपर्दछ ।
- (१८) जिल्लास्तरमा स्थानीय विकास अधिकारीलाई सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्ने यावत् क्रियाकलापको फोकल प्वाइन्टका रूपमा तोक्नु उपयुक्त हुन्छ । MDGs सम्बन्धी मन्त्रालयहरूमा यसको कार्यान्वयनको स्थिति विश्लेषण तथा अनुगमनका लागि MDGs युनिट स्थापना हुनुपर्दछ ।

निष्कर्ष

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गरिसक्नुपर्ने अन्तिम वर्ष (सन् २०१५) आउन अब ५ वर्ष जति बाँकी छ । करिब ५ वर्षको यस अवधिमा विकास लक्ष्यहरू हासिल गर्न कस्तो रणनीति अपनाउनुपर्दछ ? आजसम्मका उपलब्धि केके हुन् ? हाम्रा सामु चुनौतीहरू केके छन् ? अबको रणनीति के हुनुपर्ला ? यी आदि ज्वलन्त सवाल हाम्रा सामु छन् । यिनलाई छिचोलेर हामीले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्नुपर्ने भएको छ । यसका लागि सर्वप्रथम राजनीतिक सहमति, राजनीतिक स्थिरता कायम हुनुपर्दछ र राजनीतिक अन्योलपूर्ण वातावरण तत्काल हट्न जरुरी छ । सहस्राब्दी विकास लक्ष्य केवल सहस्राब्दी विकास लक्ष्यमात्र होइनन्, यी त गरिबी निवारण, महिला सशक्तीकरण तथा समग्र मानव विकासका आदर्श लक्ष्य हुन् भन्ने मनन राजनीतिक तहबाट हुनुपर्दछ । जनतालाई विकासे ललिपप देखाएरमात्र पुग्न, अब त उनीहरूलाई महसुस हुने विकास चाहिन्छ । उनीहरूको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने विकास चाहिएको हो ।

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यले मानव मूल्यलाई जोड दिएको तथा भावी पुस्ताप्रतिको जिम्मेवारीबोध पनि त्यत्तिकै छ । सामाजिक न्याय र सुरक्षामा पनि यसले जोड दिएको छ । द्वन्द्वरहित समाजको सिर्जना गरी मानवलाई साँच्चिकै असल मानव बनाउने महान लक्ष्य हासिल गर्न सरकारी तथा निजी क्षेत्र, सरकार तथा विश्व समुदाय सबैको त्यत्तिकै भूमिका र जिम्मेवारी रहेको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- खतिवडा, यामकुमारी, उद्भावना मासिक, वर्ष १, अङ्क ११, २०६५ असार
- पराजुली, भानु, 'सहस्राब्दी विकास लक्ष्य प्राप्तिका चुनौतीहरू', नेपाल समाचारपत्र (दैनिक), २०६६ भदौ २६ गते ।
- मैनाली, गोपीनाथ, 'राज्य सञ्चालनका आधारहरू' २०६६, सोपान मासिक, काठमाडौं, मकालु प्रकाशन ।
- - -, आर्थिक सर्वेक्षण २०६५/६६ र २०६६/६७, काठमाडौं, नेपाल कानुन किताब समिति ।
- - -, त्रिवर्षीय योजनाको आधारपत्र (२०६७/६८-२०६९/७०), २०६७ जेठ, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरवार, काठमाडौं ।

- - -, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, काठमाडौं, नेपाल कानून किताब समिति ।

Shakya, Rabindra Kumar and Vidya Dev Nepal, Operationalization of MDGs in Nepal, a report submitted to MOGA, December 2005.

Shrestha, Raja Ram Pote, Clean Development Mechanism, a paper presented in the program "Environment and Sustainable development", Bhaktapur in 2066.3.21.

Nepal Human Development Report, 2009, United Nations Development Programme, Kathmandu, Nepal.

Nepal Millennium Development Goals, Progress Report, 2010, National Planning Commission, Nepal.

The Millenium Development Goals Report, 2008, United Nations Department of Economic and Social Affairs, Washington D.C.

The Millenium Development Goals Report, 2009, United Nations New York.

The Millenium Development Goals Report, 2010, United Nations New York.

The United Nations Today, United Nations (2008), Department of Public Information, UN Headquarters, New York.

UNDP Annual Report, 2009 , United Nations Development Programme, One United Nations Plaza, Newyork NY 10017.

World Development Report, 2010

<http://www.unicef.org>

<http://data.unaids.org/pub/Report/2009> retrived on 21/9/2010